

SEKSUELE ONTWIKKELING BIJ HECHTINGSGESTOORDE KINDEREN

Nicki Erinkveld
Studentnummer: 2174756

Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg Leer- en Onderzoekslijn
Master Special Educational Needs
Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg, Nijmegen
Leerroute: Gedragsspecialist

Begeleid door:
Drs. M.C.H.L. Diemel
Juni 2012

Inhoudsopgave

Samenvatting

Inleiding pag. 3

Hoofdstuk 1 aanleiding en probleemstelling pag. 11

Hoofdstuk 2 de theorie pag. 15

Hoofdstuk 3 het onderzoek pag. 25

Hoofdstuk 4 data-analyse en resultaten pag. 30

Hoofdstuk 5 conclusie pag. 40

Hoofdstuk 6 evaluatie pag. 48

Literatuurlijst

bijlagen

Samenvatting

Dit onderzoek gaat over kinderen met hechtingsproblemen die seksueel grensoverschrijdend gedrag (vanaf hier aangeduid met SGG) vertonen. In mijn onderwijspraktijk merk ik dat er kinderen zijn die op een grove, respectloze manier praten over seksualiteit. Ik wilde onderzoeken waar dit gedrag bij de hechtingsgestoorde kinderen vandaan zou kunnen komen en welke begeleiding zij behoeven om tot seksueel gezond gedrag te komen. Dit praktijkonderzoek legt de theorie van de seksuele ontwikkeling van kinderen tot 12 jaar tegen de theorie van hechtingsproblematiek. Hieruit zijn een aantal mogelijke verklaringen gevonden voor het SGG bij kinderen met hechtingsproblemen, zoals de behoeftebevrediging als eerste fase binnen de seksuele ontwikkeling gezien wordt; veel kinderen met een hechtingsstoornis hebben niet gekregen waar ze behoefte aan hadden in de periode van die fase. Daarnaast hebben deze kinderen moeite met het aangaan van relaties en intimiteit en daarom zouden deze kinderen seksualiteit liever zien als iets zonder gevoel of relatie. Ze uiten hun seksuele gevoelens als iets zakelijks, grofs of verkoopbaar. Een gezonde gehechtheidsrelatie zorgt er voor dat kinderen goed leren omgaan met eigen gevoelens en emoties en dat laten zien. Omdat het gevoel van veiligheid ontbreekt van waaruit kinderen willen leren en exploreren, missen zij het fundament voor de ontwikkeling van het inlevingsvermogen, geduld, opbouwen van vriendschappen en van het onderdrukken van frustraties. Omgaan met seksualiteit doet ook een groot beroep op het beheersen van sociale vaardigheden. Kinderen met hechtingsproblematiek hebben veelal problemen in sociale vaardigheden en dit kan dus duiden een verhoogde kans op het tonen van SGG. Bij kinderen met hechtingsproblemen is er twijfel aan eigen kunnen en twijfel over het recht van bestaan, *“het is uitgesloten dat anderen iets goed van je vinden of zelfs zeggen van je te houden of je aardig te vinden”*, dit alles verhindert relatievorming; zowel vriendschapsrelaties als intieme relaties. Er is angst voor liefde, verlies en verlating. Uit het onderzoek komt naar voren dat mijn collega's het SGG herkennen bij hechtingsgestoorde kinderen, het is echter ook gebleken dat SGG moeilijk definieerbaar is, het is persoonsafhankelijk. Ook experts herkennen de verhoogde kans op SGG bij hechtingsgestoorde kinderen en achten het belang van seksuele voorlichting van groot belang. De basis van een gezonde seksuele ontwikkeling

wordt gelegd in de kinderjaren. Seksualiteit is iets om van te genieten en is gekoppeld aan intimiteit. Hoe je met elkaar omgaat en de mate van intimiteit en openheid over seksualiteit, bepalen hoe het kind later als volwassene seksualiteit ervaart. Vaardigheden hoe je met seksualiteit om moet gaan, moet ontwikkeld en aangeleerd worden. Dit betekent een actieve opstelling van ouders en leerkrachten op het gebied van seksuele opvoeding. Voor de kinderen met hechtingsproblemen blijkt dat zij deze seksuele opvoeding hard nodig hebben.

Inleiding

De werkplek

Ik werk zo'n 12 jaar als groepsleerkracht op een cluster 4 school, deze school geeft onderwijs aan kinderen van vier tot en met twaalf jaar met externaliserende problematiek, ofwel kinderen met naar buiten toe gericht gedrag. Bij veel van de kinderen is sprake van een combinatie van gedrags-, leer- en ontwikkelingsproblemen en problemen in de thuissituatie. De kinderen hebben moeite om in een groep te functioneren omdat ze verbaal en/of fysiek onaangepast gedrag laten zien. Het onderzoek vindt plaats op deze school en op het moment van het onderzoek geef ik les aan 11 en 12-jarige kinderen. De aanleiding van het onderzoek is het gedrag van mijn leerlingen in de klas, maar het onderzoek richt zich ook op leerlingen buiten mijn groep.

Het ontstaan van mijn onderzoek

In de loop der jaren heb ik steeds meer inzicht gekregen in de problematiek van de kinderen. Door dit inzicht en ervaring heb ik steeds meer handvatten gekregen hoe deze kinderen weer tot leren kunnen komen. Ik herken patronen in het gedrag, zo ervaar ik dat deze kinderen bepaald leeftijdsadequaat gedrag versterkt tonen. De volgende situatieschets zal dit verduidelijken;

De geschiedenisles begint. Er staat een half blote vrouw in het boek en W. roept: "kijk die kun je in de kont neuken!" Waarop R. hard begint te lachen en roept: "jij wel ja! Jij doet het zelfs met schapen..!" waarop zij vervolgens seksuele bewegingen maakt met haar lijf...

De meeste kinderen in groep 7/8 zijn geïnteresseerd in seksuele onderwerpen, denken door bij allerlei woorden en giebelen bij seksuele voorlichting (Van der Doef, 2007), ook de kinderen bij ons op school. Het valt mij echter op dat er kinderen bij zijn die hierin extreem en grensoverschrijdend gedrag in vertonen. Het gedrag past bij de leeftijd, maar is extreem. Zij lijken meer moeite te hebben om met de seksuele veranderingen in gevoel en lichaam om te gaan. Ik vind het onderwerp seksuele ontwikkeling bij 11/12-jarigen altijd al interessant en het trekt mijn aandacht wanneer dit gedrag afwijkt. *"Het kinderlichaam verandert door een groeispurt in het lichaam*

met volwassen proporties van de adolescent. De verandering vraagt meestal maar korte tijd en dit vergt van kind en omgeving een snelle aanpassing aan de nieuwe situatie.” (Delfos, 2005). Ze gaan op zoek naar manieren hoe ze met deze veranderingen om moeten gaan. Dit gebeurt regelmatig door steun te zoeken bij klasgenoten en uit zich vaak door er samen over te lachen (Van der Doef, 2007). Zo gebeurt dat ook in mijn klas. Ze lachen dan wanneer een leerling een aanleiding ziet voor een seksueel getinte opmerking. Het gelach kan de inhoud van de les teniet doen en onrust veroorzaken. Ik ben altijd zoekende naar de beste opmerking in dergelijke momenten om het gezamenlijk gelach te stoppen en reageer vaak begripvol met een nuchtere grap waardoor de les vaak voortgezet kan worden. Ik vind het lastig om het gedrag te stoppen als het vaak voorkomt, extreme vormen aanneemt (bijvoorbeeld met bewegingen naar klasgenoten) en/of kwetsend wordt (bijvoorbeeld als klasgenoten bedreigd worden). Een aantal kinderen in mijn klas associëren meermaals per dag niet seks-gerelateerde zaken met seks, gebruiken meermaals per dag seksueel getinte woorden en dagen anderen uit met seksueel getint gedrag. Daarbij gaan ze grenzen over van zowel kinderen als volwassenen. Ik heb daar last van, omdat mijn lessen verstoord worden en klasgenoten lijken er last van te hebben doordat ze zich uitgedaagd voelen. Daarnaast ontstaat er door het grensoverschrijdende gedrag een gespannen sfeer.

De tweede pauze is voorbij, ik loop nog op de gang. Er klinkt rumoer uit mijn lokaal, dus ik stap wat sneller. Eenmaal in de klas zie ik J. pijpende bewegingen naar R. maken en zegt: “ja, dit doe jij de hele dag!”

Behalve dat ik en klasgenoten er last van hebben, baat het mij ook zorgen. Waar komt dat SGG vandaan? En hoe kan ik daar het beste op reageren? Vanuit die verlegenheidssituatie is mijn onderzoek ontstaan. Het is mij opgevallen dat de meeste leerlingen in mijn klas die SGG vertonen, een verstoorde ontwikkeling in de hechting hebben. Ik zou willen weten of hechtingsproblemen een risicofactor zijn voor SGG en als dat zo is, waardoor dat komt. Ik ben ook van mening dat de kinderen die op deze leeftijd SGG vertonen goede begeleiding behoeven om grotere problemen te voorkomen in de toekomst. *“Hoe je met elkaar omgaat en de mate van intimiteit en openheid over seksualiteit, bepalen hoe het kind later als volwassene seksualiteit ervaart.”* (Linsen-Meijer, 2011)

Relevantie vanuit maatschappelijk oogpunt

Afgelopen jaar zijn voor het onderzoek ‘Seks onder je 25^e’ (2012) bijna 8000 jongeren tussen de 12 en 25 jaar ondervraagd over hun seksuele gedrag en beleving. Dit onderzoek is uitgevoerd door Rutgers WPF en Soa Aids Nederland. Een soortgelijk grootschalig en representatief onderzoek heeft ook in 2005 plaatsgevonden door de Graaf e.a. (2005). Hieruit wil ik een aantal zaken benoemen die de relevantie van mijn onderzoek benadrukken; Grensoverschrijdend gedrag komt nog steeds veel voor. Ondanks dat jongeren hun vaardigheden om grenzen aan te geven hoog inschatten, hebben veel jongeren ervaring met seksueel grensoverschrijdend gedrag, vooral meisjes en homo- of biseksuele jongens. Een jongen of meisje die voor hun 14^e geslachtsgemeenschap heeft gehad, loopt een groter risico op grensoverschrijding van de ander of zichzelf, ook beschermen zij zich onvoldoende tegen ongewenst zwangerschap en soa’s. Ze hebben nog relatief weinig kennis van seksualiteit, voortplanting, anticonceptie en soa’s. Wellicht zijn zij ook minder vaardig in het vinden van de informatie die zij nodig hebben, want zij zoeken minder vaak op internet wanneer ze vragen hebben over seksualiteit. De moeder is op deze leeftijd een relatief belangrijke informatiebron, maar tegelijkertijd geven deze jongeren veel vaker aan dat hun ouders hier niet van op de hoogte zijn. *“Wanneer de ouders slecht op de hoogte zijn van het doen en laten van hun kind op seksueel gebied, hebben zij minder mogelijkheden om hun kind te steunen of bij te sturen”* (de Graaf, 2012). Naast de jonge starters lopen lager opgeleide jongeren meer risico. Een grote groep leerlingen van mij valt in deze categorie. Deze jongeren zijn seksueel actiever en krijgen vaker te maken met een vroege zwangerschap en hebben vaker grensoverschrijding meegemaakt dan hoger opgeleide jongeren.

Daarnaast ontstaat er, in het SGG bij de kinderen in mijn klas, nu een tendens om homo’s te beledigen. Vanwege deze ontwikkeling geven we sinds vorig jaar op school eenmaal per jaar educatie over lesbiennes, homo’s en biseksuelen. In een persbericht van 17-02-2012 lees ik een aanpassing van de kerndoelen in het onderwijs die daarop aansluit;

Nieuws uit de media | 26.03.2012

Aanpassing kerndoelen geen keuze maar noodzaak volgens het kenniscentrum voor seksualiteit, Rutgers WPF en de twee jongerenorganisaties. Onderzoek heeft aangetoond dat kinderen niet vroeg genoeg kunnen leren om respect voor elkaar te tonen, ongeacht hun sekse of seksuele voorkeur. Omdat bovendien seksuele dwang nog steeds op grote schaal voorkomt, is het van groot belang om kinderen al vanaf jonge leeftijd handvatten aan te reiken hoe ze moeten omgaan met wensen en grenzen. Voorlichting over seksuele weerbaarheid en homoseksualiteit dragen aantoonbaar bij aan een veilig klimaat op school en thuis.

Bron: www.weekvandelentekriebels.nl

Seksualiteit komt naast bovenstaande voorbeelden ook veel in de media met groei van de kinderporno-industrie op internet, maar ook de grenzeloosheid van jongeren hoe zij omgaan met seksualiteit, zoals met de Bangalijsten. Al deze ontwikkelingen sluiten aan bij de essentie van mijn onderzoek en dan met name het onderzoek hoe

Verschillende politiekorpsen in het hele land roepen meisjes op aangifte te doen als ze op een Bangalijst staan. De Bangalijsten circuleren op internet en bevatten namen van meisjes die volgens opstellers makkelijk tot seks zouden zijn te porren. (...) Banga is straattaal voor slet."

Bron: nu.nl / 30-03-2012

kinderen die onveilig gehecht zijn, omgaan met seksualiteit en welke begeleiding zij behoeven. Binnen mijn onderwijspraktijk komen steeds vaker vragen van werknemers hoe wij op school om moeten gaan met het seksueel grensoverschrijdende gedrag van de kinderen. Naast dat internet deze

ontwikkelingen beïnvloedt, zien wij ook dat de gedragsstoornissen van de kinderen kunnen zorgen voor een verstoorde seksuele beleving. We hebben in het team jaarlijks de discussie of het wel grensoverschrijdend gedrag is of gewoon passend bij hun leeftijd en hoe we moeten reageren op het SGG.

Opbouw

In hoofdstuk 1 is te lezen waar mijn interesse vandaan komt om het onderwerp te onderzoeken en benoem ik de onderzoeksvraag met de bijhorende deelvragen. Hoofdstuk 2 omvat de theorie van een gezonde seksuele ontwikkeling bij kinderen. Ook beschrijf ik in dit hoofdstuk de hoofdzaken uit de theorie over kinderen met een hechtingsgestoorde ontwikkeling. Het is belangrijk om allereerst te weten wat gezond seksueel gedrag inhoudt, om te weten wat grensoverschrijdend gedrag is. Hoofdstuk 3 geeft de structuur van het onderzoek weer, tevens verantwoord ik in dit hoofdstuk

waarom ik bepaalde methoden heb gekozen en op welke manier ik data heb verzameld om uiteindelijk antwoorden te krijgen op de onderzoeksvragen. In hoofdstuk 4 staan de resultaten uit de vragenlijst en interviews die de eerste antwoorden op mijn onderzoeksvragen geven. In hoofdstuk 5 geef ik de relaties uit de literatuur weer tussen seksuele ontwikkeling en hechtingsproblematiek. Ik beschrijf hier ook de conclusies naar aanleiding van de verzamelde datagegevens. Ik sluit dit hoofdstuk af met begeleidingsadviezen om SGG bij hechtingsgestoorde te voorkomen en aan te pakken en daarmee beantwoord ik mijn hoofdvraag. Hoofdstuk 6 is een beschrijving hoe ik het onderzoek ervaren heb.

Hoofdstuk 1 Aanleiding en probleemstelling

1.1 Seksuele ontwikkeling

Het grote verschil in interpretatie van seksualiteit trekt mijn aandacht; eigen waarden en normen bepalen hoe je zelf tegen seksualiteit aankijkt. *‘Omgaan met relaties en seksualiteit wordt sterk beïnvloed door de waarden en normen die kinderen van huis uit meekrijgen’* (Van der Doef, 2007). Ook Delfos (2005) onderschrijft dit door te stellen dat de seksuele ontwikkeling afhankelijk is van de sociale situaties waarin een kind opgroeit. Daarnaast geeft zij aan dat seksualiteit nog steeds een taboe is, ondanks dat de mediabeelden het tegendeel suggereren. Wellicht hangt het SGG van sommige kinderen hiermee samen en zou het geven van voorlichting de taboe kunnen doorbreken. Rigter (2003) beschrijft dat de seksuele ontwikkeling zich op vele domeinen bevindt, zoals in ‘cognitie’ bij het vergaren van kennis over lichamelijke en emotionele ontwikkeling, in ‘emotie’ bij het herkennen van grenzen, ‘gedrag’ met betrekking tot de sociale vaardigheden en ook ‘persoonlijkheid’ doordat seksualiteit te maken heeft met identiteit, zelfwaardering en lichaamsbeeld. Deze complexiteit trekt mijn aandacht en zeker voor onze leerlingen met een gedragsstoornis.

1.2 Seksuele opvoeding bij ons op school

Meerdere kerndoelen van het basisonderwijs beschrijven wat je kinderen moet leren op het gebied van seksuele ontwikkeling. Met name het leergebied *‘orientatie op jezelf en de wereld’* omvat veel taken voor het onderwijs met betrekking tot de seksuele ontwikkeling. Onderwijs is er immers vooral op gericht om leerlingen zicht te geven op betekenis en samenhang (Van der Hoeven, 2010) Voor *seksuele vorming* is vooral kerndoel 34 van toepassing: *“De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam, verbanden te leggen met het bevorderen van lichamelijke en psychische gezondheid en daarin een eigen verantwoordelijkheid te nemen.”* Maar ook andere kerndoelen hebben betrekking op de seksuele vorming, zoals kerndoel 35: *“De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.”* En kerndoel 37; *“De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen*

aanvaarde waarden en normen.” Zoals in de inleiding te lezen was, is er bij ons op school veel vraag vanuit de leerkrachten naar educatie op het gebied van seksuele ontwikkeling. Wij merken dat we de reguliere leerlijnen niet simpelweg kunnen volgen om aan de bovenstaande kerndoelen te kunnen voldoen. Onze leerlingen vragen een meer specifieke aanpak. Vanuit die vraag is er een werkgroep ontstaan die de seksuele ontwikkeling bij kinderen met gedragsproblemen onderzoekt en vervolgens het project ‘week van de lentekriebels’ zal begeleiden. Mijn onderzoek sluit naadloos aan bij het doel van deze werkgroep en om die reden ben ik bij hen aangesloten. Vanaf februari bestond de werkgroep uit 2 orthopedagogen, een intern begeleider en ik dus als leerkracht. De werkgroep heeft de belangrijke taak gekregen om uit te zoeken wat de specifieke onderwijsbehoefte van onze leerlingen is op het gebied van seksuele ontwikkeling en in mijn onderzoek richt ik mij op de kinderen met een hechtingsgestoorde ontwikkeling. Mijn onderzoek levert op deze manier een bijdrage aan de kwaliteit van de school, waar ik in hoofdstuk 6 uitgebreider op terug kom. Naast de vraag van collega’s dat ze meer kennis willen hebben over seksuele ontwikkeling, ontstond op een studiedag in februari de vraag vanuit het team om meer kennis te vergaren over hechtingsproblematiek. Ik kan met mijn onderzoek het team helpen in de kennis over deze onderwerpen. Ik vind dit passend bij een praktijkonderzoek, ik zorg met mijn onderzoek voor een werk-én leeromgeving op school, waarin collega’s samenwerken en optimaal elkaars mogelijkheden kennen en benutten (Kallenberg ea, 2007). Dus naast dat ik het onderwerp interessant vind, is het ook nuttig voor mijn collega’s. Ik zie dat als groot voordeel van een praktijkonderzoek. Ik vind het zonde als iemand de kennis voor zichzelf houdt, een ander kan er immers zijn voordeel uit halen.

1.3 Probleemverkenning

Zoals ik in de inleiding al benoem is de aanleiding het gedrag van leerlingen in mijn klas geweest. Er komt in de leeftijdsperiode van mijn leerlingen veel op hen af zoals de eerste verliefdheden, de verwarringen die hiermee gepaard gaan, maar de nog grotere verwarring om de dingen die met je lijf gebeuren. Op de website van het SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling, 2011) staat dat zich langzamerhand de eerste puberteitsverschijnselen aandienen en dat er bij zowel meisjes als jongens grote onderlinge verschillen bestaan, doordat sommige kinderen

enkele jaren eerder of later de puberteit binnenstappen. De lichamelijke veranderingen die ze bij zichzelf en bij leeftijdgenoten ontdekken, worden met gemengde gevoelens bekeken. Deze veranderingen wakkeren ook de belangstelling voor het eigen lichaam aan: wat is er leuk aan en wat niet? De vanzelfsprekendheid verdwijnt en er ontstaat vaak onzekerheid. Hierdoor gaan ze zichzelf vergelijken met leeftijdgenoten, maar ook met ideaalbeelden uit de media. Deze periode is dus voor kinderen zonder gedragsstoornis vaak al ingewikkeld. Ik ervaar dat kinderen mét een gedragsstoornis nog meer moeite hebben om op een juiste manier om te gaan met die verwarring. In mijn huidige praktijksituatie vallen kinderen hiermee op doordat ze SGG vertonen. Om antwoord te krijgen op de vraag waar dit grensoverschrijdend gedrag vandaan komt en hoe wij deze kinderen kunnen helpen moest ik me eerst verdiepen in de theorie over het gedrag van kinderen wat past bij een gezonde seksuele ontwikkeling. Omdat ik mij specifiek richt op het grensoverschrijdend gedrag bij kinderen met een hechtingsgestoorde ontwikkeling heb ik mij ook verdiept in de theorie over hechtingsproblematieken.

1.4 Onderzoeksvraag en deelvragen

Bij het verkennen en onderzoeken van de probleemstelling ben ik tot de volgende onderzoeksvraag gekomen: *“Hoe begeleid ik kinderen met hechtingsproblemen in het aanleren van gezond seksueel gedrag?”* Om tot een goed antwoord te komen op deze vraag heb ik deelvragen geformuleerd. De antwoorden van deze deelvragen kunnen mij uiteindelijk tot het antwoord van de hoofdvraag leiden. Ik ben tot de volgende deelvragen gekomen:

Wat is een gezonde seksuele ontwikkeling van kinderen tot 12 jaar?

Welk seksueel gedrag op de school waar ik werk wordt gezien als seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Welke gedragsstoornissen hebben de kinderen die het seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen?

Hoe vaak komen werknemers op de school waar ik werk in aanraking met seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Wat doen we op de school waar ik werk, om kinderen te begeleiden in een gezonde seksuele ontwikkeling?

Wat zijn mogelijke relaties tussen kinderen met een hechtingsgestoorde ontwikkeling

en seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Welke specifieke begeleiding heeft een kind met een hechtingsgestoorde ontwikkeling in seksuele vorming?

1.5 Wat wil ik met mijn onderzoek bereiken?

Ik wil onderzoeken of kinderen met een hechtingsstoornis een hoger risico hebben op SGG en waar dat vandaan zou kunnen komen. De mogelijke verklaringen kunnen ons misschien dichterbij de begeleidingsadviezen brengen. Als ik mijn onderzoek heb afgerond hoop ik dat er bij ons op school meer kennis is omtrent de seksuele ontwikkeling van kinderen en seksuele ontwikkeling bij kinderen met gedragsproblemen, waaronder kinderen met hechtingsproblemen. Ik wil de kennis over hechtingsproblematiek delen die ik tijdens het onderzoek opdoe. Ik wil mijn collega's kennis laten maken met de ernst van het belang om jaarlijks seksuele voorlichting te geven, juist omdat wij met kinderen werken die mogelijk een risicogroep vormen voor SGG. Met dit onderzoek hoop ik meer begeleidingsmanieren te ontdekken om deze groep kinderen te helpen in de seksuele ontwikkeling, zodat ik meer handvatten heb om het SGG in mijn praktijk aan te pakken.

Hoofdstuk 2

inleiding

In dit hoofdstuk wil ik de twee kaders, hechting en seksuele ontwikkeling, theoretisch onderbouwen. Door de literatuur te bestuderen over hechting (stoornissen) en seksuele ontwikkeling kan ik mogelijke oorzaken vinden van het SGG bij hechtingsgestoorde leerlingen. Ook benoem ik enkele onderzoeken die een relatie tussen beide kaders aantonen. Deze relaties zullen mij uiteindelijk dichterbij juiste aanpak brengen om deze kinderen te begeleiden.

2.1 Wat houdt gehechtheid in?

Hechting is het fundament van ieders leven, de basis die de stenen van de ontwikkeling van kinderen betekenis geeft, het is het proces waarin jonge kinderen veiligheid, vertrouwen en steun zoeken en vinden bij de ouders of verzorgers. Bowlby in Thoomes-Vreugdenhil (2006) zegt hierover: *“...een organisatie van gedragingen die tot doel heeft de fysieke nabijheid te bewerkstelligen van de gewenste opvoeder/verzorger, op de momenten dat het kind om troost steun, voeding of bescherming vraagt.”* Gehechtheid is een duurzame emotionele band tussen een kind en één of meer specifieke volwassenen. Bij hechting is er sprake van zowel relationele- als een emotionele ontwikkeling. Baby's geven signalen als: huilen, zuigen, glimlachen, geluidjes maken; ouders reageren met zorg, aanwezigheid, huidcontact, voeding. Vanuit een veilige basis zijn kinderen in staat een gezonde gehechtheidsrelatie te ontwikkelen, deze zorgt er voor dat kinderen exploratiegedrag, ofwel op onderzoek uit durven gaan. Een gezonde gehechtheidsrelatie zorgt er ook voor dat kinderen laten zien en goed leren omgaan met eigen gevoelens en emoties. Ouders/verzorgers die voldoende kwalitatief (inhoudelijk sterk) en kwantitatief (voldoende vaak) beschikbaar zijn, dragen bij aan een veilige hechting. Daarnaast zullen ouders/verzorgers die bescherming bieden tegen gevaren, die alert zijn op signalen van het kind en daar effectief en affectief op reageren, bijdragen aan een veilige hechting. Als laatst is het van belang dat ouders/verzorgers ingaan op de fundamentele behoeften van een kind, zoals troosten, helpen en verzorgen. (Van Lieshout, 2009) Gehechtheid is een voorwaarde om te overleven en op te groeien tot een evenwichtige volwassene.

2.2 Mogelijk gevolgen bij een onveilige hechting

Ik beperk me tot de gevolgen die betrekking kunnen hebben op seksualiteit. Van Lieshout (2009) beschrijft het 'Geen-Bodem-Syndroom' als mogelijk gevolg bij kinderen met hechtingsproblematiek. Het syndroom kan het beste omschreven worden als een abnormaal sociaal gedrag en een tekort aan vaardigheden om diepere genegenheid, motivatie en verbintenissen met betrekking tot iets of iemand aan de dag te leggen. Het syndroom komt vaker voor bij geadopteerde kinderen maar ook bij biologisch eigen kinderen, pleegkinderen en stiefkinderen die om een of andere reden het basisvertrouwen met ouder(s) hebben moeten missen. Er is weinig of geen vertrouwen in volwassenen, met als gevolg diepgewortelde angst om (h)echte relaties aan te gaan. Er is hierdoor een sterke neiging tot het leggen van oppervlakkige, wisselende contacten. Het verschil tussen vriend en vreemde wordt niet echt gevoeld. Er zijn talloze mogelijke uitingen van deze kinderen, zoals: wreedheid jegens dieren, vernielen, liegen, slapeloosheid en ook provocerend seksueel gedrag. *"Hun sterk verminderd vermogen om adequaat sociaal en emotioneel te reageren uit zich in een scala van gedragsproblemen, die in de puberteit extra versterkt worden"*. Van Lieshout schrijft verder dat deze kinderen geringe sociale vaardigheden hebben, er is twijfel aan eigen kunnen en het recht van bestaan. Het wantrouwen betreft vooral dat wat anderen zeggen en doen. Het is uitgesloten dat anderen iets goed van je vinden of zeggen van je te houden of je aardig te vinden. Dit alles verhindert relatievorming, zowel vriendschapsrelaties als intieme relaties. Er is angst voor liefde, verlies en verlating. Omdat het gevoel van veiligheid ontbreekt van waaruit kinderen willen leren en exploreren, missen zij het fundament voor de ontwikkeling van het inlevingsvermogen, geduld, opbouwen van vriendschappen en van het onderdrukken van frustraties. Het kind ontwikkelt zo geen emotionele constantie, geen goede emotieregulatie. Hiermee wordt bedoeld dat je het vermogen niet zou hebben om functionaliteiten zoals aandacht, concentratie en emoties in stand houden terwijl de omgeving verandert. Kinderen met hechtingsgestoord gedrag kunnen daarnaast moeite hebben met afstand-nabijheid. Ze weren en trekken aan. Zij voelen de grenzen van zichzelf en een ander niet goed aan. Het is mogelijk dat zij ander voorbeeldgedrag hebben dan, maatschappelijk gezien, wordt geaccepteerd. Hechtingsgestoordheid kan ook neurobiologische

gevolgen hebben (Kahn in Thoomes-Vreugdenhil, 2006) ; de affectieve relatie tussen kind en verzorger bepaalt namelijk ook de structurele ontwikkeling van het brein van het kind. De hippocampus is bij deze mensen verkleind. De hippocampus is verantwoordelijk voor het opslaan van nieuwe informatie en stressregulering. Naast agressie en ernstige contactproblemen kan een hechtingsgestoord kind ook gepreoccupeerd zijn met het seksuele (Van Lieshout, 2009). Het kind is niet of minder gevoelig voor de fysieke en emotionele grenzen en behoeften van anderen en kan ongeremd, impulsief gedrag vertonen. Dit kan hem/haar zowel tot misbruiker als slachtoffer van misbruik maken. Je zou dus kunnen stellen dat deze kinderen seks liever zien als iets zonder liefde en/of relatie. Porno of grove gedachten en uitingen over seks zijn dan wellicht makkelijker aanvaardbaar.

2.3 Begeleiding van kinderen met hechtingsproblemen

Ook hier richt ik mij zoveel mogelijk op adviezen die betrekking kunnen hebben met seksualiteit. Thoomes-Vreugdenhil (2006) schrijft hierover dat dit kind veel langer hulp van buitenaf heeft, omdat het geen interne zelfregulatie heeft. Het bieden van een veilige, maar ook duidelijke relatie met het hechtingsgestoorde kind is van belang. Dit kun je doen door hem/haar bijvoorbeeld iedere dag expliciet welkom te heten. Een veilige, gestructureerde omgeving met duidelijke regels en afspraken geven het kind ook houvast. Het is daarnaast belangrijk om negatief gedrag niet af te wijzen, het benoemen wat je verwacht heeft een meer gunstig effect. Door het bieden van gedragsalternatieven, leert het kind. Het stellen van grenzen bij grensoverschrijdend gedrag is echter wel van belang, hierdoor leert het kind wat wel of niet gepast is in situaties. Een hechtingsgestoord kind moet aangeleerd worden dat het juist goed is om hulp te vragen. Blijf in gesprek met het kind en ga op zoek met hem wat wel goed gaat. Probeer op zoek te gaan naar een doel. Van Lieshout (2009) adviseert om het gedrag te benoemen, ook in conflicten, hierdoor kan het kind identiteit ontwikkelen en beseft hij/zij dat je er iets aan kan doen in plaats van de schuld bij anderen te leggen. Het is daarnaast van belang om leeftijdsadequaat gedrag aan te leren. Houd zoveel mogelijk emotionele afstand door de nadruk op het gedrag te leggen en niet op de emotie en blijf zo rustig en zakelijk mogelijk, ook als het kind iets goed doet. Beschouw het kind als een emotioneel veel jonger kind, stel daarom eisen niet te hoog. Het is naast al deze adviezen belangrijk om te realiseren

dat het gedrag voortkomt uit de angst om de controle te verliezen.

2.4 Seksuele ontwikkeling bij kinderen van 0 tot 12 jaar

Mijn tweede deelvraag gaat over wat ‘normaal’ seksueel gedrag is voor kinderen en daarom geef ik hier een beschrijving van de gedragskenmerken en lichamelijke kenmerken die bij de bepaalde fasen hoort van seksuele ontwikkeling. Het is in het belang van het onderzoek vrij uitgebreid beschreven; zowel het herkennen van SGG als het vinden van risicofactoren van SGG bij hechtingsgestoorde kinderen is door deze theorie deels te achterhalen. Ik herken in de artikelen en boeken overeenkomstige fasebeschrijvingen, ieder kind ontwikkelt zich echter op zijn of haar eigen unieke manier en deze beschrijving geeft dus enkel een richtlijn aan. Voor deze beschrijving heb ik gebruik gemaakt van Van der Doef (2007) en RutgersWPF (2011).

Voor de geboorte, in de *prenatale fase*, komt een aantal zaken tot stand die van belang zijn voor de verdere seksuele ontwikkeling van het kind. Het gaat om biologische invloeden zoals het chromosomaal/het genetisch materiaal (jongen of meisje of eventuele afwijkingen hierin), het erfelijk materiaal (de hoeveelheid androgene en oestrogeen verschilt bij jongens en meisjes) en de hoeveelheid hormonen (de hoeveelheid beïnvloedt de vorming van de interne en externe genitaliën).

In de periode *van nul tot twee jaar* gaat de seksuele ontwikkeling verder. Een baby kan tussen de vier en de zes maanden voor het eerst zijn geslachtsdelen aanraken en vastpakken. Het ervaart dan, vaak bij toeval, een bijzonder gevoel, dit heeft vooral een explorerende functie. De behoeftebevrediging is van belang, met name zuigen geeft een aangenaam, bevredigend gevoel. Ook huidcontact is een bron van bevrediging, bijvoorbeeld door middel van een massage na het bad, knuffelen. Dit draagt bij aan de seksuele ontwikkeling van het kind. Hier wordt namelijk de basis gelegd voor de attitude ten aanzien van het eigen lichaam.

De volgende fase kenmerkt zich door nieuwsgierigheid, de meeste kinderen van *twee tot vier jaar* bevinden zich in deze fase. Het kind ontwikkelt zijn eigen identiteit.

Ze ontdekken dat ze een persoon zijn, en letterlijk hun eigen lichaam. Er is veel nieuwsgierigheid naar elkaars blote lichaam, met name naar verborgen lichaamsdelen. Kinderen ontwikkelen de sekse-identiteit, ze weten nu dat ze een jongen of een meisje zijn. Het aanraken van de eigen geslachtsdelen is rustgevend en ontspannend net zoals duimzuigen. Gevoelens van lust (of het verdrijven van onlust) gaan nu een rol spelen naast de explorerende functie. De taalontwikkeling gaat in deze fase snel en ze merken dat het zeggen van bepaalde (vieze) woorden een reactie geeft in de omgeving. Dat is spannend en leuk. Daarom gaan ze die woorden herhalen.

Kinderen van *vier tot zes jaar* bevinden zich veelal in de fase die zich kenmerkt door 'relatievorming'. Kinderen worden nu geconfronteerd met hun leeftijdsgenootjes. Ze komen in aanraking met andere gedragsregels, normen en waarden en sociale regels. Dit geldt dus ook voor het aanraken van hun eigen lichaam en dat van een ander. In de vorm van vaders- en moeders- en dokters- spelen wordt de sociale kant van seksualiteit ontdekt. Kinderen zijn nu ook in staat om vriendschappen te ontwikkelen, ze kunnen zich meer inleven in de ander, ook in de gevoelens. Bij meisjes ligt het accent op het relationele aspect van seksualiteit; het samen ontdekken. Jongens zijn meer op zichzelf gericht; het zichzelf profileren.

Kinderen in de leeftijd van *zes tot acht jaar* bevinden zich in de latente periode. Deze kinderen weten welke regels er zijn op seksueel gebied, waar het wel en niet wordt toegestaan. Ze begrijpen dat het aanraken van elkaars geslachtsdelen spannende gevoelens oproept, maar beseffen ook dat volwassenen hier afkeurend tegenover staan. In de groep proberen kinderen elkaar soms af te troeven. Een manier om dat te doen is door te laten zien hoeveel je weet over seks. Maar ook door seksuele taal te gebruiken. Kinderen bedenken rijmpjes met seksuele woorden en vertellen elkaar 'schuine' moppen. Vaak begrijpen ze zelf niet wat ze zeggen. In tekeningen verschijnen nu vaker geslachtsorganen. Kinderen op deze leeftijd kunnen fantasie en werkelijkheid nog niet zo goed van elkaar scheiden.

Het begin van de puberteit bevindt zich tussen *acht tot twaalf jaar* en gaat samen met de ontwikkeling van de geslachtshormonen. In deze periode gaan sommige

kinderen hun seksuele voorkeur ontdekken, maar het hangt van de omgeving af wat ze met deze prille gevoelens gaan doen. Gevoelens beginnen een steeds grotere rol te spelen en de emoties worden intenser. De belangstelling voor volwassen seksualiteit neemt toe. Ze fantaseren erover, horen en zien van alles in boekjes, op televisie en op internet. Tegelijkertijd kunnen kinderen op deze leeftijd opvallend preuts zijn of afhoudend reageren als er met hen over seksualiteit wordt gepraat. Ze kunnen ineens heel onzeker worden over hun lichaam of ze schamen zich ervoor. Hormonale veranderingen kunnen bij sommige meisjes tot hun eerste menstruatie leiden en bij enkele jongens tot de eerste zaadlozing.

In tabel 1 is af te lezen welk gedrag je kan waarnemen bij kinderen op school en vanuit welke behoefte met betrekking tot seksualiteit dat gedrag komt.

Leeftijd	Kenmerkende behoeften	Kenmerkend gedrag
Kleuters 4-6 jaar	Behoeftte aan aanraken en bekijken van eigen lichaam en dat van leeftijdgenootjes. Behoeftte aan spannende spelletjes en spelen in verborgen hoekjes. Informatie over voortplanting.	Voldoen aan deze behoefte in spel: doktertje spelen, vadtetje en moedertje. Vaak buiten het zicht van volwassenen, omdat ze het signaal hebben gekregen dat dit soort spelletjes niet passen in de sociale code van de school.
Kinderen 6-8 jaar -seksueel latende periode-	Verliefdheid gaat een rol spelen, zonder dat daar seksuele gevoelens aan gekoppeld worden. Spelletjes met kinderen van het eigen geslacht hebben een ander karakter dan met kinderen van het eigen geslacht.	Minder openlijke belangstelling voor elkaars lichaam. Op deze leeftijd zijn ze zich duidelijk bewust van de sociale norm. Tekeningen van geslachtsorganen; schuine moppen vertellen; rijmpjes met seksuele woorden fluisteren.
Kinderen 8-10 jaar	Verliefdheid gekoppeld aan lichamelijk contact. Verkenning seksuele voorkeur. Bekijken en betasten van elkaars geslachtsdelen.	Tegen elkaar aan zitten, hand in hand lopen. Groepsnormgericht op heteroseksualiteit: 'grapjes' over homo's. Typisch seksspecifiek gedrag van jongens en van meisjes.
Kinderen 10-12 jaar -puberteit-	Verliefdheid, verder ontwikkelen seksuele voorkeur. Belangstelling voor volwassen seksualiteit. Privacy.	Zoenen, tongzoenen, strelen. Erotische beelden bekijken op internet, dvd, ... Preutsheid.

*Tabel 1. Seksualiteit bij kinderen tot 12 jaar
Bron: Centrum Jeugd en Gezin (2009)*

2.3 Jongeren en seksualiteit

Omdat seksualiteit een ontwikkeling betreft die het gehele leven betreft, vind ik het ook van belang om een kenmerk te benoemen over seksualiteit na 12 jaar. Jongeren maken stapsgewijs kennis met seksualiteit. Tongzoenen, na verloop van tijd voelen en strelen onder de kleren, vervolgens naakt vrijen en tot slot geslachtsgemeenschap. Ongeveer drie kwart van de Nederlandse jongeren tussen de 12 en 25 jaar neemt op deze stapsgewijze manier kennis met seks. Dat stelt de Graaf in haar proefschrift over opvoeding en de seksuele gezondheid van adolescenten (2010). In tegenstelling tot driekwart van de Nederlandse jongeren die deze stappen achtereenvolgens doorloopt blijkt een kwart eerst ervaring op te doen met verdergaande vormen van seks om pas daarna voor het eerst te zoenen of te strelen. Jongeren met een niet-westerse allochtone achtergrond en laag opgeleide jongeren wijken hier vaker van af. De Graaf geeft een mogelijke verklaring: *“Voor een stapsgewijze seksuele ontwikkeling zijn bepaalde vaardigheden nodig. Het bewust zijn van de eigen behoeften bijvoorbeeld. Of het kunnen communiceren over deze behoeften en het kunnen weigeren van vormen van seks waar je nog niet aan toe bent. Mogelijk beschikt de groep jongeren die niet stapsgewijs seksuele ervaringen opdoet in mindere mate over deze vaardigheden.”*

2.4 Voorwaarden voor een gezonde seksuele ontwikkeling

De seksuele ontwikkeling begint al in de vroege kinderjaren en maakt al vanaf de geboorte onderdeel uit van het dagelijkse leven van kinderen. Opvoeders hebben de taak om kinderen en jongeren in hun verschillende ontwikkelingsfases hierbij te ondersteunen door onder andere op een bij de leeftijd passende wijze het kind voor te lichten (Van der Doef, 2007). De Graaf (2003) beschrijft een aantal voorwaarden die van belang zijn voor een gezonde ontwikkeling op seksueel gebied.

Communicatie wordt hierin genoemd, zowel non-verbaal als verbaal. Zij geeft aan dat huidcontact nodig is in die communicatie, het is een vorm van koesteren en geeft kinderen een gevoel van veiligheid. Daarnaast is een affectief pedagogisch klimaat van belang, het kind zal moeten opgroeien in een omgeving waarin hij voldoende liefde, veiligheid en geborgenheid krijgt. Een andere voorwaarde is dat de geslachtsdelen en hormoonhuishouding normaal ontwikkeld dienen te zijn. Een goede band met de ouders vormt een beschermende factor voor het meemaken en

vertonen van SGG. Ook het positief relationeel gedrag van volwassenen wordt genoemd, vanwege het voorbeeldgedrag voor kinderen. (Sensoa, 2011)

2.5 Seksuele opvoeding

Ik richt mij in het belang van mijn onderzoek op wat een school kan doen in de aanpak van SGG. Rutger WPF (2011) beschrijft een richtlijn over seksuele vorming of opvoeding op school. De opvoeding is erop gericht jongeren te ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die respect heeft voor zichzelf en anderen, zich bewust is van eigen en andermans waarden, normen en mogelijkheden en gefundeerder beslissingen neemt op het gebied van seksualiteit. Leerkrachten vinden het misschien moeilijk om kinderen met hun gedrag te confronteren zodra er een seksueel aspect meespeelt (hier kom ik in later in het onderzoek nog op terug), maar net als bij andere kinderconfrontaties als ruzies en pesterijen, moet SGG aangepakt worden. Je moet grenzen aangeven en duidelijk zijn. Het maken van duidelijke afspraken met de kinderen, wordt ook genoemd. Voorwaarden hiervoor zijn een positief zelfbeeld, emotionele openheid en zelfvertrouwen. Omdat dit zelfbeeld bij een aantal kinderen met gedrags- en emotionele problemen verstoord is, is het van belang daar eerst voldoende aandacht aan te besteden. *“Hechtingsgestoorde kinderen hebben geen interne zelfregulatie en hebben dus langer hulp van buitenaf nodig”* (Van Lieshout, 2009). Het is daarnaast van belang om te beseffen dat een aantal kinderen bij ons op school grensoverschrijdende of traumatische ervaringen meegemaakt kunnen hebben op seksueel vlak, al teveel betrokken zijn geweest in volwassen seksueel gedrag of geen respect leerden opbrengen voor lichamelijke intimiteit. Deze kinderen dragen allerlei vertekende fantasieën met zich mee over menselijke intimiteit en seksualiteit. Daarnaast kennen ze ook allerlei angsten op dit vlak en uiten daardoor seksueel uitdagend of grensoverschrijdend, niet leeftijdsadequaat gedrag (Gantois & Van Gils, 2007). Seksualiteit is iets om van te genieten en gekoppeld aan intimiteit. Hoe je met elkaar omgaat en de mate van intimiteit en openheid over seksualiteit, bepalen hoe het kind later als volwassene seksualiteit ervaart. Belangrijk hierbij is dat je respect hebt voor elkaar en elkaars grenzen respecteert. Als leerkracht is daarom het bespreekbaar maken van de positieve kanten van seksualiteit belangrijk (Linssen-Meijer, 2011).

2.6 De relatie tussen SGG en hechtingsproblematiek

Ik richt mij in deze paragraaf enkel op de relatie die in onderzoeken en/of literatuur is vastgesteld, in hoofdstuk 5 kom ik terug op andere mogelijke relaties. Uit onderzoeken van Warda, Hudson & Marshallc (1996), Smallbone (1998), Hag & Horn (2004) en Feelgood, Cortonis & Thompson (2005) blijkt dat een grote groep delinquenten die seksuele overtreddingen zijn begaan een onveilige hechting hebben genoten. Of de kinderen met een hechtingsstoornis dan meer kans hebben op SGG is niet bewezen, maar er ligt wel een verband. *“The participants in the study included child molesters (55), rapists (30), violent non-sex offenders (32), and non-violent, non-sex offenders (30). (...) Results indicated that the majority of sex offenders were insecurely attached”* (Warda, Hudson & Marshallc, 1996). En ook in het onderzoek van Smallbone (1998) vind ik resultaten dat hechtingsproblemen een relatie hebben met een verstoorde seksuele ontwikkeling: *“The combined sex-offender groups reported significantly less secure maternal, paternal, and adult attachment than did the nonoffenders and significantly less secure maternal attachment than did the property offenders. Intrafamilial child molesters were found to have had particularly problematic relationships with their mothers, reporting a combination of anxious and avoidant qualities in their maternal attachment experiences”*

Zoals in de eerste paragrafen van dit hoofdstuk te lezen is, hebben hechtingsgestoorde kinderen beschikbaarheid en/of vertrouwen gemist in het contact met ouders/opvoeders. De Graaf (2010) toont met een onderzoek aan dat ouders echter een bijdrage leveren aan een gezonde seksuele ontwikkeling van hun kind. Steun, en kennis over het doen en laten van het kind spelen daarbij een cruciale rol, zegt zij. Ouders die hun kind steunen en weten wat hij of zij doet en met wie, kunnen meer vertrouwen hebben dat hun kind op seksueel gebied de juiste beslissingen neemt. Kinderen uit hechte gezinnen beginnen gemiddeld genomen minder snel aan een vaste relatie en daarmee op latere leeftijd met seks. Ook omschrijven zij hun seksuele contacten vaker als prettig en veilig. Linssen-Meijer (2011) onderschrijft dit *“Net zoals andere vaardigheden moeten worden ontwikkeld, zoals brommer rijden of discussiëren, zo worden ook de kennis en vaardigheden rondom seksualiteit ontwikkeld. Dit betekent een actieve opstelling van ouders en leerkrachten op het gebied van seksuele opvoeding.”*

Hoofdstuk 3 onderzoeksopzet

In mijn praktijk word ik geconfronteerd met SGG door hechtingsgestoorde kinderen. Ik richt mijn onderzoek dus op een groep leerlingen in een situatie die ik ervaar als een probleemsituatie, ik maak daarbij gebruik van kwalitatief actieonderzoek. Actieonderzoek kenmerkt zich doordat de onderzoeker samen met betrokkenen een nieuwe aanpak ontwikkelt en uitprobeert, het bestaat uit een onderzoeksdeel en handelingsdeel (De Bruine e.a., 2011). Ik heb mij afgevraagd welke oorzaken aan het SGG ten grondslag kunnen liggen en daarnaast hoe men deze kinderen kan begeleiden in gezond seksueel gedrag. Ik wil daarnaast met het team een visie ontwikkelen over seksuele voorlichting aan kinderen met gedragsproblemen, om dit te bereiken richt ik mij met name op het onderzoeksdeel waaruit de kennis en verklaringen zouden kunnen komen. Vanuit het onderzoeksdeel komen adviezen voor het handelingsdeel. Het onderzoeksdeel bestaat uit het uitpluizen van de literatuur, daarna ga ik met het team op verkenning wat seksuele ontwikkeling inhoudt voor onze leerlingen. De theorie is in mijn onderzoek zowel het fundament, als het resultaat. Ik hoop uiteindelijk op praktische begeleidingsadviezen te komen voor het SGG bij deze kinderen. *“De kennis die vanuit actieonderzoek wordt geconstrueerd is in de meeste gevallen praktijkgericht en leidt tot veranderingen in de praktijksituatie”*. In mijn onderzoek tracht ik kennis, risico's en verklaringen van het SGG bij deze kinderen aan te tonen en zal ik aan het team presenteren. (Her & Anderson in De Bruine e.a., 2011). *“Actieonderzoek leidt tot kennisontwikkeling binnen de eigen beroepscontext”* (Bier, Dieters-Bongers, De Jong-Huyse, Dams, Gruyter, Hoefden & Jacobs, in De Bruine e.a., 2011). Ik richt mij op de praktijk, omdat ik daar tegen het probleem aan loop. Ik ervaar verlegenheid in het omgaan met SGG bij hechtingsgestoorde kinderen, mijn onderzoeksvraag komt daarom voort uit een probleemstelling. Met mijn onderzoeksvraag laat ik al zien dat ik bepaalde verwachtingen heb over de antwoorden op mijn vragen en de opbrengsten van het onderzoek, namelijk dat er een relatie kan zijn tussen hechtingsproblemen en SGG. *“Een probleemstelling is een vraag die voortkomt uit de praktijk van de leraar, waarop hij door middel van zijn onderzoek een antwoord hoopt te kunnen geven”* (Kallenberg Koster, Onstenk, Scheepsmas, 2007).

3.1 Dataverzameling

Om antwoord te krijgen op mijn onderzoeksvragen maak ik gebruik van verschillende bronnen (triangulatie). Naast de literatuur die ik bestudeerd heb, heb ik mijn collega's ingeschakeld om de huidige situatie vast te stellen, daarvoor heb ik een vragenlijst gemaakt en bijeenkomsten georganiseerd. Om meer perspectieven toe te lichten heb ik 3 specialisten geïnterviewd om daarmee een completer beeld van de werkelijkheid te kunnen weergeven. Ik heb in het beginstadium van het onderzoek mijn werkgever ingelicht over het onderzoeksplan. Mijn verlegenheidssituatie, dat er een groep kinderen bij ons op school met enige regelmaat SGG vertoont, was voor haar herkenbaar en zij gaf aan dat ze het onderzoek een goede aanvulling vond op de vraag die er ligt bij collega's. Naar aanleiding van een aantal incidenten de afgelopen jaren die gerelateerd zijn aan seksualiteit en een toenemende vraag vanuit het team, is er een werkgroep geformeerd. Deze werkgroep verdiept zich in de seksualiteit bij kinderen met gedragsproblemen. Ik ben aangesloten bij de werkgroep en hierdoor kreeg mijn probleemstelling vanaf het begin veel draagvlak. Mijn onderzoek wordt hierdoor direct geïntegreerd binnen het team, waardoor ik mijn kennis op een heldere manier kan overbrengen.

3.1.1 Vragenlijst

Omdat ik mij op de praktijk richt is het ook van belang om de huidige situatie op mijn school in kaart te brengen. *“Seksualiteit is een woord dat een wereld van gevoelens en associaties kan oproepen. Het is een subjectief begrip. Ieder mens geeft er zijn eigen invulling aan. Ieder mens heeft seksuele gevoelens, wensen en verlangens”* (Van der Doef, 2007). Seksueel overschrijdend gedrag is ook voor iedereen anders. Wanneer is gedrag grensoverschrijdend? Om de opinie en kennis te achterhalen van mijn collega's heb ik een vragenlijst samengesteld (zie bijlage 1). Ik wil te weten komen wat zij ervaren als SGG, hoe vaak mijn collega's geconfronteerd worden met SGG, wat zij doen als zij geconfronteerd worden met SGG en wat zij doen om dit te voorkomen. Hiermee kan ik kwantitatief gericht onderzoek verrichten, het toeval wordt zoveel mogelijk ingeperkt en mijn emotionele betrokkenheid is grotendeels uitgeschakeld (Kallenberg e.a., 2007). Ik verkrijg concreet meetbare gegevens en doordat ik de vragenlijst schriftelijk afneem kan ik mijn collega's op de locatie in Tiel ook gemakkelijk bereiken. Ik heb gezorgd voor een vragenlijst waarin alle begrippen

duidelijk zijn. Mijn doel is concreet en daarom kon ik zorgen voor een vragenlijst met enkel 5 hoofdvragen. Met de 5 gesloten vragen vergroot ik de kans op een hoge responsiviteit, ze vereisen minder verwerkingstijd, toeval speelt een minder belangrijke rol en het levert betrouwbare gegevens op (Kallenberg e.a., 2007). De vragenlijst is ook bedoeld om opvattingen van mijn collega's te exploreren, daarvoor heb ik ook een aantal open vragen gesteld; de respondent kan bij deze vragen vrij antwoorden wat hem/haar meer recht doet. Om de motivatie en inzet te vergroten van de respondent ben ik begonnen met eenvoudige en aantrekkelijke vragen. De volgorde van de vragen is bewust gekozen, ik ben begonnen met meer algemene vragen en later pas de meer specifieke. Door het afnemen van de vragenlijst kan ik objectieve gegevens bijeenbrengen en kan ik eventuele waargenomen verbanden verklaren. Ik beperk mijn onderzoeksgroep tot de leerkrachten, assistenten en onderwijsondersteuners bij ons op school. Ik geef samen met de werkgroep aan de start van dit onderzoek een studiemiddag over de gezonde seksuele ontwikkeling. Om te voorkomen dat antwoorden in de vragenlijst niet beïnvloed worden door zaken die eerder in de studiemiddag aan de orde zijn gekomen heb ik de werkgroep gevraagd om te wachten met de studiemiddag tot mijn collega's de vragenlijst hadden ingevuld. Tijdens de introductie van de vragenlijst heb ik mandaat gekregen van het gehele team; mijn collega's gaven aan dat ze het fijn vonden dat we op school aandacht gaan besteden aan seksualiteit bij onze specifieke doelgroep.

3.1.2 Het bestuderen van de theorie

“Met een literatuuronderzoek stel je vast wat er over het onderwerp al bekend is” (Kallenberg, e.a., 2007). Ik ben literatuur gaan lezen over seksualiteit, seksuele ontwikkeling van kinderen tot 12 jaar en hechtingsproblematiek. Daarnaast kwam ik enkele onderzoeken tegen die betrekking hadden op beide domeinen. Ik heb mij zoveel mogelijk beperkt tot de literatuur die antwoorden zouden geven op mijn vragen. Deze bevindingen staan in hoofdstuk 2 beschreven. Het onderzoek ‘seks onder je 25e’ heeft mij ook datagegevens opgeleverd. De resultaten van het onderzoek worden gebruikt om een actieplan op te stellen om de seksuele gezondheid van jongeren te verbeteren. Deze resultaten heb ik ook kunnen gebruiken voor mijn onderzoek. Daarnaast heb ik veel gebruik gemaakt van Rutgers WPF, een kenniscentrum op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid

en rechten. *“Rutgers WPF ondersteunt professionals in hun werk zodat zij hun deskundigheid op het gebied van seksualiteit kunnen vergroten. Speciale aandacht in ons werk gaat uit naar jongeren, vrouwen en kwetsbare groepen, zoals mensen met een ziekte of beperking.”*

3.1.3 Interview met deskundigen

Ik werk 12 jaar in het cluster 4 onderwijs en heb al veel gezien en geleerd over het gedrag van de leerlingen, om te checken of mijn onderwijsopvattingen niet verankerd zijn, heb ik gekozen voor het afnemen van interviews. Hiermee kan ik mijn opvattingen en ervaringen verifiëren. Ik heb met 3 deskundigen vanuit verschillende disciplines een interview gehouden. *“Een interview is een doelgericht gesprek waarbij het erom gaat met vragen te achterhalen wat er bij hen leeft aan ideeën, opinies, meningen en dergelijke”* (Kallenberg ea, 2007). Ik heb gekozen voor semigestructureerde interviews, hierdoor weet ik zeker dat mijn voorbereide vragen in alle interviews aan bod komen en er daarnaast voldoende ruimte overblijft om eigen ervaringen en opvattingen te vertellen.

3.2 Ethische kwesties

Ik ben mij terdege bewust dat mijn collega's verschillende invulling geven aan seksualiteit. Er kunnen collega's zijn die niet gewend zijn om openlijk te praten over seksualiteit, terwijl dat in de informatiebijeenkomsten niet voorkomen kan worden. Ik heb hiermee in de vragenlijst, die als start van het onderzoek is ingezet, proberen rekening te houden. Door vooraf aan te geven dat de lijst anoniem ingevuld mocht worden en dat er geen foute antwoorden konden bestaan in de lijst hoop ik hen vertrouwen te hebben gegeven. Tijdens het bespreken van de resultaten van de vragenlijst heb ik alle namen geanonimiseerd om te voorkomen dat personen zich zouden schamen voor hun opvattingen. Tevens heb ik tijdens deze bespreking aangegeven dat er altijd verschillende opvattingen zullen blijven bestaan over seksualiteit en daarmee ook het begrip van SGG. Naast de ethische kwestie die seksualiteit bij volwassenen met zich meebrengt is er ook een ethische kwestie die voor onze leerlingen geldt. Zo moeten wij ons als school bewust zijn hoe we omgaan met seksuele voorlichting aan kinderen van verschillende herkomst. Ieder kind moet met de inhoud van de voorlichting uit de voeten kunnen binnen zijn/haar eigen

cultuur. In veel culturen, met name de traditioneel islamitische cultuur, is het niet netjes om in het openbaar over seksualiteit te praten en daarom is het belangrijk om woorden zo zorgvuldig mogelijk te kiezen. In een volgend hoofdstuk zal ik hier verder op ingaan.

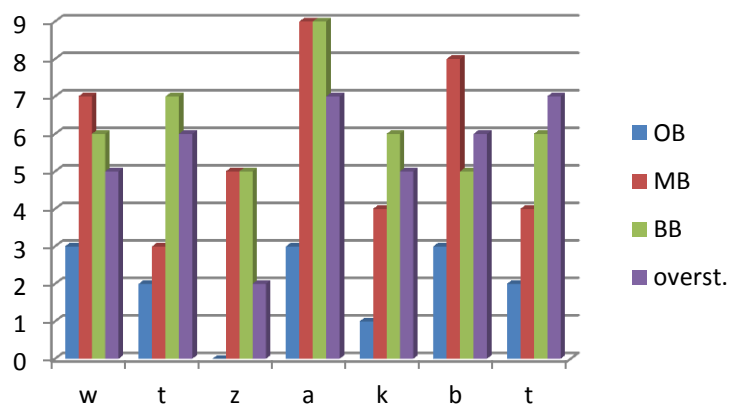
Hoofdstuk 4

In dit hoofdstuk doe ik verslag van de resultaten uit de vragenlijst, interviews en opbrengsten uit de teambijeenkomsten. In paragraaf 4.4 geef ik antwoorden op de meeste deelvragen naar aanleiding van deze resultaten.

4.1 Vragenlijst

In totaal hebben 32 collega's de vragenlijst ingevuld. De collega's zijn werkzaam in verschillende disciplines; Er waren 17 leerkrachten, 8 onderwijsassistenten, 7 onderwijsondersteuners (management, orthopedagogen, logopedist, pedagogisch medewerker) die de lijst hebben ingevuld. In hoofdstuk 2 beschrijf ik dat seksueel gedrag samenhangt met de leeftijdsfase waarin het kind zit; om de uitkomsten beter te kunnen interpreteren is het van belang geweest te weten met welke leeftijdsgroep de collega werkt. Van de 32 collega's werken 9 collega's in de bovenbouw, 9 collega's in de middenbouw en 5 collega's in de onderbouw. De overige 9 collega's werken bouw-overstijgend. Dat wil zeggen dat zij in alle of meerdere bouwen werkzaam zijn.

Wat is, volgens mijn collega's, SGG?

grafiek 1.

w = het roepen van seksueel getinte woorden

t = het tekenen van geslachtsdelen

z = zoenen

a = het aanraken van geslachtsdelen van een ander

k = het kijken naar andermans blote lijf

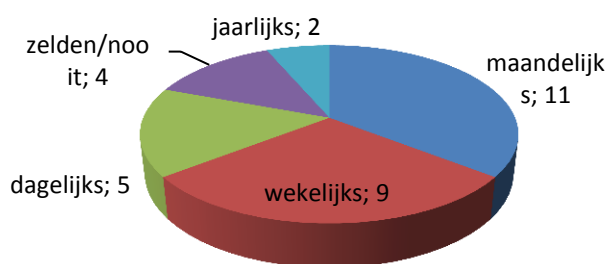
b = seksuele bewegingen/gebaren maken

t = tegen de wil van de ander, de ander aanraken

Om deze grafiek goed te kunnen interpreteren zou de kolom van de onderbouw weggelaten moeten worden. In deze groep is een uitkomst van 5 al 100%, terwijl in de overige groepen dat pas bij 9 is. Ik heb de kolom laten staan, zodat het een volledig overzicht blijft.

Hoe vaak is men betrokken bij een kind met SGG?

Als men als antwoord 'gemiddeld één keer per week' heeft aangevinkt, dan heb ik dat als 'wekelijks' verwerkt in de grafiek. Één keer per maand is als maandelijks aangeduid en zo verder.

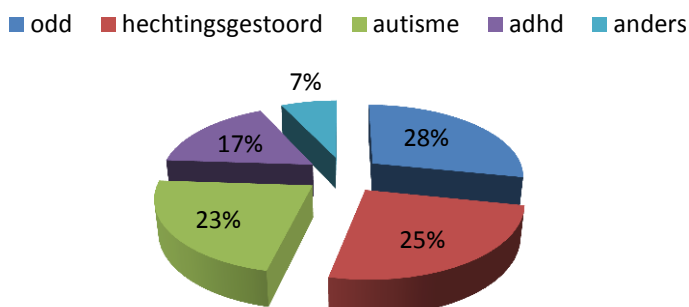

grafiek 2.

Welke kinderen tonen SGG?

In totaal hebben collega's 50 kinderen genoemd die SGG zouden vertonen. Hierbij kan hetzelfde kind door verschillende mensen genoemd zijn. Eén kind kan ook geïndiceerd zijn met meerdere stoornissen.

indicaties van kinderen met seksueel grensoverschrijdend gedrag , ingevuld door werknemers van een cluster 4-school

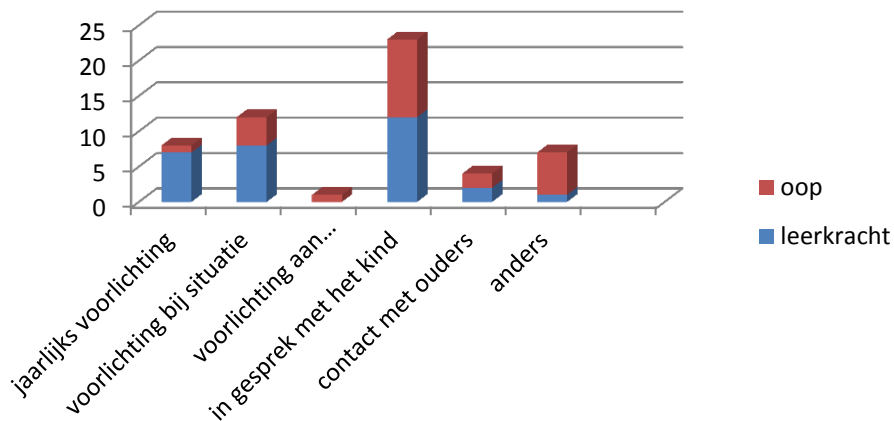

grafiek 3.

De kinderen die genoemd zijn in de rubriek 'anders' zijn veelal kinderen met een

Intelligentie Quotiënt (iq) lager dan 80. Enkel op de school in Tiel geven ze les aan deze groep kinderen.

Wat doet men om kinderen te begeleiden in gezond seksueel gedrag?

grafiek 4.

De eerste kolom geeft aan hoeveel collega's jaarlijks seksuele voorlichting geven, de tweede kolom hoeveel collega's voorlichting geven als de situatie erom vraagt, de derde kolom is het resultaat van het aantal mensen dat voorlichting geeft aan het kind wat SGG vertoont. De vierde kolom toont het aantal mensen wat in gesprek gaat met het kind wat SGG vertoont, de één na laatste kolom geeft het aantal mensen aan wie contact opneemt met ouders om hen te adviseren in het geven van voorlichting, de laatste kolom toont het aantal mensen wat een andere interventie toepast. Bij de verwerking van deze gegevens is het van belang geweest om leerkrachten en onderwijsondersteunend personeel (OOP) te scheiden. Leerkrachten zijn in eerste instantie verantwoordelijk voor het lesprogramma en daarmee ook om seksuele voorlichting te geven. De 8 onderwijsassistenten en 7 onderwijsondersteuners heb ik samengevoegd tot 15 OOP, tegenover 17 leerkrachten.

De antwoorden wat men doet als getuige van SGG is niet van belang geweest voor dit onderzoek en zal ik om die reden enkel kort beschrijven. Samenvattend kan daarover gezegd worden dat iedereen een collega inschakelt, de meesten een melding maken in het digitale dossier en de orthopedagoog inschakelen. Enkel 5 collega's geven aan ouders in te schakelen. Ik kom hier in mijn aanbevelingen, in hoofdstuk 5, op terug.

4.2 Interviews

Ik heb ervoor gekozen om 3 specialisten te interviewen die kennis over seksualiteit hebben én werkervaring hebben in het cluster 4 onderwijs.

Middels het internet ben ik met de GGD West Brabant in contact gekomen. Zij vermelden op hun website dat zij aangepaste voorlichtingen geven aan risicogroepen, waaronder ook jongeren met gedragsproblemen. Om meer te weten te komen over deze aanpassingen in voorlichting, achtergrondinformatie over deze risicogroep en eventuele begeleidingsadviezen, heb ik hen aangeschreven.

Ik ben toen in contact gekomen met een ervaren gezondheidsvoorlichter (GVO-functionaris). Ik heb een telefonisch interview met haar afgenomen die in zijn geheel is na te lezen in bijlage 2. Samenvattend kan gezegd worden dat zij seksuele voorlichting aan kinderen met gedragsproblemen van groot belang acht. Daarnaast geeft zij aan dat het ten gunste van de leerlingen is als een specialist van buitenaf de voorlichting komt geven. *“je kunt dan vrijuit praten, omdat er geen relatie is tussen mij en de leerlingen. Een leerkracht kan daarnaast als een leerling op een andere dag met een vraag komt de situatie uitleggen vanuit de voorlichter.”* Zij geeft ook aan dat kinderen in het cluster 4 onderwijs meer tijd en herhaling behoeven om de stof eigen te maken. Zij maakt gebruik van dezelfde materialen als op een reguliere basisschool, maar omdat deze kinderen dus meer tijd nodig hebben licht ze minder onderwerpen intensiever toe. ‘Nee leren zeggen’ noemt ze als belangrijk onderwerp in de voorlichting aan deze groep kinderen. *“De kinderen hebben moeite om maat te houden en dat in combinatie met de veranderingen in de hormoonhuishouding, deze kinderen weten niet wat ze ermee moeten en kunnen daardoor eigen grenzen over gaan en/of SGG vertonen. Ze moeten leren hoe je nee kunt zeggen. Ik leer hen hoe je dat doet.”*

Ik heb ook een interview afgenomen met GZ-psychologe die vele jaren cluster 4-ervaring heeft. Zij was eerder ontwikkelingspsychologe en psychologisch assistente. Dit interview is in zijn geheel na te lezen in bijlage 3. Samenvattend kan gezegd worden dat zij SGG ziet bij kinderen met gedragsproblemen en dan met name in het Voortgezet Speciaal Onderwijs (VSO). De kinderen die rond de 12 jaar zijn, vallen

haar het meest op. Kinderen met hechtingsproblematiek waren haar nog niet specifiek opgevallen, maar zij noemt wel een aantal mogelijke gevolgen van een onveilige hechting die een vergrote kans op SGG geven. Zo noemt zij de hunkering naar aandacht; *“deze kinderen zullen veel doen om deze aandacht te krijgen en kunnen daarbij over hun eigen grenzen gaan, maar ook over die van anderen.”* Zij ziet dat meiden in het VSO zich (te) uitdagend kleden. Het aangaan van gezonde relaties is daarnaast een probleem voor deze kinderen, dat zie je aan het seksuele gedrag van aantrekken en afstoten. Zij benoemt het ‘Geen Bodem Syndroom’ als risico voor het SGG, waar ik in hoofdstuk 2.2 ook naar refereer. Als begeleidingsadviezen voor een school benoemt zij het geven van (seksuele) voorlichting en uitleg. *“Deze kinderen moeten begrensd worden, zo moeten er concrete afspraken gemaakt worden over bijv. lichamelijk contact. Een school moet zorgen voor goed toezicht, beschikbaarheid en nabijheid van de leerkracht.”*

In het interview met een maatschappelijk werkster op een cluster 4-school, die na te lezen is in bijlage 4, wordt ook het ‘Geen Bodem Syndroom’ genoemd als risico voor SGG. Het kind heeft het basisgevoel van erkenning door ouders of verzorgers gemist en zal zijn leven lang nastreven om dit alsnog te krijgen. Volgens haar is er een neiging om veel oppervlakkige, wisselende contacten te leggen, de kinderen staan dus open voor aandacht die iedereen kan geven, soms met de verkeerde bedoelingen. *“Ze hebben liever het oppervlakkige contact met vreemden dan het warme contact vanuit het gezin. Het gevoel van niet gewenst zijn kan leiden tot provocerend seksueel gedrag.”* Het kind heeft weinig drempels of remmen en kan zo snel toehappen om verkeerde aandacht te krijgen. Zo’n kind is makkelijk te prikkelen om verkeerde dingen te doen uit loyaliteit voor een persoon, dit kan bijv. misbruikt worden door loverboy’s. Om als school om te gaan met deze problematiek, moeten zij veel aandacht besteden aan voorlichting. In de voorlichting moet de nadruk liggen op het aangeven van eigen grenzen. Daarvoor zou een leerkracht boeken of video’s kunnen tonen die met misbruik te maken hebben. Kinderen moeten daarnaast weten bij wie ze terecht kunnen. Het maken van een soort brievenbus waar kinderen anoniem vragen in kwijt kunnen, maar ook het introduceren van de vertrouwenspersoon op school zijn voorbeelden hoe men dat kan aanpakken. Daarbij benadrukt zij het belang van het hebben van een vertrouwensband met het

kind.

4.3 informatiebijeenkomsten

Tijdens de informatiebijeenkomsten op school was er een grote betrokkenheid. De inbreng van mijn collega's gaf de indruk dat ze het

Als ik een kind seksueel provocerende opmerkingen hoor maken, weet ik best dat daar iets achter kan zitten. Hoe moet ik daar dan op reageren?"

"Moeten we dan accepteren dat R. en P. zoenen op het plein???"

belang inzagen om over seksuele ontwikkeling te leren. Zij herkennen dat meerdere kinderen bij ons op school problemen hebben in seksuele beleving, maar zijn onvoldoende geschoold om te weten hoe zij daarmee om kunnen gaan. Tijdens de uitleg over een gezonde seksuele ontwikkeling waren collega's verrast dat jonge

kinderen toch ook al te maken hebben met seksualiteit. Er kwamen ook vragen van collega's hoe wij hier op school mee om willen gaan en het is goed dat deze discussie gestart is.

4.4 Data-analyse

In deze paragraaf geef ik met behulp van de resultaten uit de vragenlijst, literatuuronderzoek en interviews antwoord op de meeste deelvragen. Overige antwoorden zijn te lezen in hoofdstuk 5.

Wat is een gezonde seksuele ontwikkeling van kinderen tot 12 jaar?

In hoofdstuk 2 staat de seksuele ontwikkeling beschreven van kinderen tot 12 jaar. Daarin is te lezen dat kinderen verschillende fasen doorlopen. Een eerdere fase beïnvloedt een volgende fase en voor het onderzoek is het van belang geweest te beseffen dat de ontwikkeling al start in de prenatale fase. Het gaat dan om biologische invloeden, het erfelijk materiaal en de hoeveelheid hormonen. Daarnaast maakt een baby in de periode van 0 tot 2 jaar (daar waar hechtingsproblemen kunnen ontstaan) een belangrijke seksuele ontwikkeling door.

Welk seksueel gedrag wordt gezien als SGG op de school waar ik werk?

Men gaf veelvuldig aan dat zij het gedrag enkel SGG vonden wanneer het wekelijks voorkwam. Een enkeling gaf aan dat het altijd SGG was, ongeacht de frequentie. Het

aanraken van geslachtsdelen bij een ander wordt bijna 100% genoemd als SGG, terwijl het, tegen de wil van een ander, een ander aanraken in de onder- en middenbouw enkel 50% van de collega's SGG noemt, in de bovenbouw 66% en in de groep 'overstijgend' bijna 80%. In de onderbouw wordt een zoen geven nooit genoemd als SGG, in de midden- en bovenbouw noemt meer dan de helft dit SGG. Opvallend, omdat een zoen geven met name in de bovenbouw passend is bij de seksuele ontwikkeling. Belangrijkste conclusie op deze vraag is dat SGG persoonsafhankelijk is en er geen eenduidig antwoord op is te geven. Door de uitslag van deze vraag voor te leggen aan het team kon ik beter duidelijk maken dat de eigen normen en waarden veel invloed hebben op de manier hoe je tegen seksualiteit aankijkt. In Janssens, Felten & Frans (2010) lees ik dat men spreekt van SGG wanneer het seksueel gedrag ten aanzien van een kind of jongere, in (non)verbale of fysieke zin, waarbij aan één (of meerdere) van de volgende criteria niet wordt voldaan: wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijds- of ontwikkelingsadequaat, contextadequaat en zelfrespect. Echter op het voorleggen van deze begripsomschrijvingen aan het team, kwam veel kritiek. Ook hier blijkt dat een dergelijk begrip niet te omschrijven is, aangezien seksualiteit door ieder individu anders opgevat kan worden, dus ook SGG. *"Seksueel grensoverschrijdend gedrag wordt gezien als iets subjectiefs, moeilijk definieerbaar, een grijs gebied"* (Kramer, Janssens, Çinibulak & Cense in Janssens e.a., 2010).

Welke gedragsstoornissen hebben de kinderen die het seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen?

Zoals al in de toelichting is aangegeven moet bij de interpretatie van deze cijfers rekening gehouden worden met dat dezelfde kinderen vaker genoemd zouden kunnen zijn en dat kinderen in een aantal gevallen geïndiceerd zijn met meerdere stoornissen. Op beide locaties zitten in totaal 44 kinderen met de indicatie ODD, 25 kinderen met hechtingsproblemen, 49 kinderen zijn geïndiceerd met autisme, 72 kinderen hebben ADHD en 33 kinderen hebben andere gedrags –en/of leerproblemen. 28% van de kinderen met SGG die genoemd worden hebben ODD. 25% is hechtingsgestoord, 23% heeft een aan autisme verwante stoornis en 17 % heeft ADHD. Met name de laatste groep is bij ons op school geïndiceerd met meerdere stoornissen, er zijn maar enkele kinderen met enkel de diagnose ADHD.

De overige groep zijn veelal de kinderen met een iq beneden de 80 en zitten op de school in Tiel. De conclusie is dat kinderen met ODD, hechtingsproblematiek en kinderen met een autistische stoornis de grootste groep betreft die SGG vertoont. Van de totaal 44 ODD-geïndiceerde kinderen vertonen 14 kinderen SGG en van de totaal 49 ASS-geïndiceerde kinderen vertonen 12 kinderen SGG. Opmerkelijk is dat 13 van de genoemde kinderen met SGG hechtingsgestoord is van de totaal 25 hechtingsgestoorde kinderen. De conclusie uit het schoolonderzoek is dus dat ruim de helft van de hechtingsgestoorde kinderen SGG vertoont.

Hoe vaak komen werknemers op de school waar ik werk in aanraking met seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Meer dan éénderde deel van de ondervraagden komt maandelijks in contact met SGG van kinderen. Bijna éénderde deel wekelijks en één op de zes collega's geeft aan dagelijks betrokken te zijn bij kinderen met SGG. Dat wil zeggen dat het overgrote deel (vijf/zesde deel) van de werknemers aangeeft in ieder geval één keer per maand betrokken te zijn bij kinderen met SGG. De collega's die zelden of nooit bij kinderen SGG betrokken zeggen te zijn, werken niet mét de kinderen. Een enkele leerkracht heeft aangegeven nooit betrokken te zijn bij SGG.

Wat doen we op de school waar ik werk om kinderen te begeleiden in een gezonde seksuele ontwikkeling?

Van de 17 leerkrachten geven 7 leerkrachten jaarlijks seksuele voorlichting. Bij het analyseren van de gegevens bleken dit met name bovenbouw-leerkrachten te zijn. Het in gesprek gaan met de leerling die SGG vertoont wordt als meest genoemd. Er wordt bijna nooit aangegeven voorlichting te geven aan het kind dat SGG vertoont. Als andere interventies werd twee maal het begeleiden van een meidengroepje genoemd. Wij hebben relatief weinig meisjes op school, gemiddeld 2 meisjes in een klas met gemiddeld 12 jongens. Om deze kwetsbare groep meer handvatten te geven is in Tiel het initiatief gekomen maandelijks een meidengroepje te begeleiden. In Ubbergen wordt dat soms door de vertrouwenspersoon uitgevoerd. 2 collega's hebben aangegeven de leerkracht in te lichten en 3 collega's geven aan dat het voor hen niet van toepassing is.

Een begeleidster van het meidengroepje in Tiel

We hebben minder meiden dan jongens op school, dus is er in het verleden besloten dat het goed zou zijn om de meiden maandelijks samen meidendingen te laten doen. We hopen dat we deze toch kwetsbare meiden een rugzak mee te kunnen geven. Bovendien krijgen de meiden zo de kans om in een kleine veilige setting te praten en dingen met elkaar te delen. We hebben dit jaar de volgende onderwerpen besproken:

- *Wat gebeurt er in je lijf als je gaat puberen.*
 - *Gezonde voeding.*
 - *Verliefdheid.*
 - *Grenzen aangeven.*
- *Veilig internet gebruik.*

De vragen wat mogelijke relaties zijn tussen kinderen met een hechtingsgestoorde ontwikkeling en SGG en welke begeleiding in seksuele vorming een kind behoeft met een hechtingsgestoorde ontwikkeling, beantwoord ik in hoofdstuk 5.

Hoofdstuk 5 conclusie

In dit hoofdstuk benoem ik de relaties die ik gevonden heb tussen hechtingsgestoorde kinderen en SGG. Ook beschrijf ik welke begeleiding deze kinderen behoeven. Daarmee geef ik antwoord op mijn onderzoeksvragen die in hoofdstuk 4 nog niet beantwoord zijn.

5.1 De relatie tussen SGG en hechtingsgestoorde kinderen

In paragraaf 2.6 benoem ik het onderzoek onder zedendelinquenten. Het onderzoek toont aan dat zedendelinquenten zich eenzaam voelen en een gebrek aan intimiteit ervaren vanwege hun onvermogen om intieme relaties aan te gaan. Door het afdwingen van seksuele contacten of het uitvoeren van ongepaste seksuele gedragingen wordt geprobeerd om deze gevoelens te compenseren. In hoofdstuk 2 staan de onderwerpen seksuele ontwikkeling en hechting apart beschreven, door deze beide theorieën naast elkaar te leggen kwam ik naast bovenstaande mogelijke verklaringen op meer risicofactoren voor het tonen van SGG door hechtingsgestoorde kinderen. Ik geef hiervan een opsomming;

- De ontwikkeling van seksualiteit is niet los te zien van andere ontwikkelingsgebieden, zoals het cognitief, fysiek, sociaal en emotioneel gebied. Linsen-Meijer (2011) schrijft dat de seksuele opvoeding dient geïntegreerd te worden in de gehele context van ontwikkelingsgebieden. Bij hechtingsgestoorde kinderen is bekend dat zij een onvolledige ontwikkeling hebben gehad op sociaal en emotioneel gebied. *“Hun sterk verminderd vermogen om adequaat sociaal en emotioneel te reageren uit zich in een scala van gedragsproblemen, die in de puberteit extra versterkt worden”* (Thoomes-Vreugdenhil, 2006). Hier zou je kunnen concluderen dat hechtingsgestoorde kinderen risicofactoren bezitten om de seksuele ontwikkeling niet (geheel) goed te doorlopen en met name de puberteit zouden gedragsproblemen de gewone gang van zaken kunnen beïnvloeden.
- Omgaan met seksualiteit doet een groot beroep op het beheersen van sociale vaardigheden (Gipmans, 2010). Kinderen met hechtingsproblematiek hebben veelal problemen in sociale vaardigheden (zie hoofdstuk 2.4) en hierdoor dus

mogelijk ook met seksualiteit.

- Veel kinderen met een hechtingsstoornis voldoen niet aan de voorwaarden voor een gezonde seksuele ontwikkeling. Deze voorwaarden staan beschreven in hoofdstuk 2. Het huidcontact wat van groot belang is, kan het kind gemist hebben, daarnaast is in sommige gevallen een affectief pedagogisch klimaat in de omgeving waarin het kind opgroeide beperkt aanwezig geweest en als laatste kan de het positief relationeel gedrag van volwassenen als voorwaarde missen. Hieruit zou een verstoorde seksuele ontwikkeling kunnen groeien.
- Behoeftbevredesting is een eerste fase binnen de seksuele ontwikkeling. Veel kinderen met een hechtingsstoornis hebben deze niet gekregen, dit zou een eerste verstoring in de ontwikkeling kunnen impliceren. (zie hoofdstuk 2, seksuele ontwikkeling van 0-2jr)
- Seksuele ontwikkeling gaat gepaard met exploratiegedrag. Veilig gehechte kinderen hebben al vroeg leren vertrouwen op de permanente toegankelijkheid van de opvoeder en voelen zich vrij om vanuit deze veilige thuisbasis de omgeving te verkennen. Een gezonde gehechtheidsrelatie zorgt er ook voor dat kinderen laten zien en goed leren omgaan met eigen gevoelens en emoties. “*..Deze zorgt er voor dat kinderen gezond exploratiegedrag laten zien en goed leren omgaan met eigen gevoelens en emoties...*” Omdat het gevoel van veiligheid ontbreekt van waaruit kinderen willen leren en exploreren, missen zij het fundament voor de ontwikkeling van het inlevingsvermogen, geduld, opbouwen van vriendschappen en van het onderdrukken van frustraties (Thoomes-Vreugdenhil, 2006). Het ontbreken van gezond exploratiegedrag zou dus een risicofactor kunnen zijn voor een verstoorde seksuele ontwikkeling.
- Ontwikkeling van de seksuele identiteit (het gevoel dat je man of vrouw bent, het ontwikkelen van eigen lichaamsbeeld en zelfbeeld); de sekse rol (het mannelijke of vrouwelijke gedrag dat je vertoont); de seksuele voorkeur; de seksuele intimiteit (de ontwikkeling van gevoelens die bij relaties en seksualiteit horen) en daarmee het seksuele gedrag, kan bij kinderen/jongeren in een residentiële voorziening anders verlopen dan bij kinderen/jongeren die thuis wonen (Peters, 2004). Zo’n 20% van al onze leerlingen maakt gebruik

van deze voorziening, waaronder hechtingsgestoorde kinderen.

- Aansluitend op het vorige punt kun je bij hechtingsgestoorde kinderen stellen dat zij een onrealistische ‘Love map’ ontwikkelen. De love map is het seksuele script dat in de loop der jaren gevormd wordt door ervaringen. Hechtingsgestoorde kinderen hebben echter vaak minder sociale en seksuele kansen dan kinderen die opgroeien in een sociaalvaardige en veilige omgeving (Hemelaar, 2008). Hechtingsgestoorde kinderen kunnen ook moeite hebben om de zogenoemde love map te vormen wanneer zij (gedeeltelijk) in pleeggezinnen wonen of in hulpverleningsinstellingen wonen (groepen).
- *‘Omgaan met relaties en seksualiteit wordt sterk beïnvloed door de waarden en normen die kinderen van huis uit meekrijgen’* (RutgersNissogroep, 2008) Ook De Graaf (2010) onderschrijft het belang van een goede en vertrouwde relatie met ouders bij seksuele ontwikkeling. In hoofdstuk 2 is te lezen dat bij kinderen met een onveilige hechting juist geen sprake is geweest van een goede en vertrouwde relatie tussen ouder en kind.
- Bij kinderen met hechtingsproblemen is er twijfel aan eigen kunnen en twijfel over het recht van bestaan (zie hoofdstuk 2.4). Het is uitgesloten dat anderen iets goed van je vinden of zelfs zeggen van je te houden of je aardig te vinden. Dit alles verhindert relatievorming, zowel vriendschapsrelaties als intieme relaties. Er is angst voor liefde, verlies en verlating. Je zou kunnen zeggen dat deze kinderen seks liever zien als iets zonder liefde/relatie. Porno, exhibitionisme of seks zien als iets waar je grof over praat, is dus makkelijker aanvaardbaar

Als conclusie kan ik geven dat er meerdere risicofactoren zijn voor een verstoorde seksuele ontwikkeling bij kinderen met hechtingsproblemen wat tevens het SGG zou verklaren bij de kinderen in mijn klas.

5.2 Wat betekent dit voor de begeleiding in seksuele vorming aan hechtingsgestoorde kinderen?

In hoofdstuk 2.5 beschrijf ik begeleidingsadviezen voor seksuele opvoeding op school. In die paragraaf, maar ook door de experts, komt naar voren dat de kinderen met gedragsproblemen meer en langere begeleiding van buitenaf vragen.

Vaardigheden moeten hen structureel aangeleerd worden, dit geldt dus ook voor de

begeleiding van deze kinderen in het aanleren van seksueel gezond gedrag. Het bieden van een veilige, maar ook duidelijke relatie met het hechtingsgestoorde kind is hierbij van belang. Het SGG moet begrensd worden maar niet afgewezen. Hiermee voorkom je dat seksualiteit gerelateerd wordt aan iets wat vies is of verkeerd. Het aanleren van leeftijdsadequaat gedrag lijkt het meest van belang te zijn in het begeleiden van hechtingsgestoorde kinderen. Hiervoor is het dus van belang te weten welk seksueel gedrag passend is bij de leeftijd. Daarnaast wordt er genoemd dat je het kind dient te beschouwen als een emotioneel veel jonger kind, eisen moeten daardoor dus niet te hoog gesteld worden. Het realiseren dat het gedrag voortkomt uit de angst om de controle te verliezen acht ik van groot belang in de omgang met deze kinderen en daarmee ook in de begeleiding naar gezond seksueel gedrag. Seksuele voorlichting wordt door alle experts genoemd als belangrijkste interventie in de aanpak van SGG bij kinderen met hechtingsproblemen. Uit de vragenlijst is gebleken dat mijn collega's veelal in gesprek gaan met de leerling die SGG vertoont, echter wordt het geven van voorlichting aan dit kind bijna nooit genoemd. In het gesprek met een kind schuilt een gevaar dat er belerend wordt opgetreden en ook enkel op het moment wanneer er SGG wordt getoond. Voorlichting is een middel om SGG te voorkomen en geeft een positieve lading aan seksualiteit, terwijl het bespreken van een probleemsituatie met het kind kan leiden tot een negatieve lading; *'ik word aangesproken als ik SGG vertoon, dus dat is verkeerd...'* Zo zegt de GZ-psychologe: *"Ter voorkoming of bestrijding van SGG zou men (seksuele) voorlichting en uitleg moeten geven, ook het begrenzen van kinderen en het maken van concrete afspraken over bijv. lichamelijk contact zijn belangrijk. Zorg daarnaast voor toezicht, beschikbaarheid en nabijheid van de leerkracht."* Voorlichting zorgt echter voor het preventief aanleren van vaardigheden, alwaar deze kinderen behoefte aan hebben (RutgersWPF, 2011). De experts geven daarnaast aan dat het van belang is om kinderen te laten weten dat ze bij jou terecht kunnen met vragen, hierbij moet er gewerkt worden aan een vertrouwensband. Zorg dat er op school een vertrouwenspersoon is en laat deze persoon dan jaarlijks in de klas komen om te vertellen wat een vertrouwenspersoon kan doen en hoe ze met deze persoon in gesprek kunnen gaan. Kinderen laat je hiermee ervaren dat volwassenen betrouwbaar kunnen zijn en hulp kunnen bieden. *"Open communicatie werkt preventief tegen grensoverschrijdend gedrag. Maak*

duidelijk welk gedrag wel en niet getolereerd wordt en wat mogelijke sancties bij ongewenst gedrag zijn. Creëer situaties waarin de kans wordt vergroot op het vertonen van gewenst gedrag.” (Peters, 2004). Deze kinderen moeten leren om eigen grenzen aan te geven en om naar betrouwbare mensen te gaan als je verdrietig bent of als je twijfelt om iets te doen. Als tips in Peters (2004) lees ik dat het voorlezen van boeken en tonen van video's die over seksualiteit en seksueel misbruik gaan, in de voorlichting zouden moeten zitten. Een bus waarin kinderen anoniem vragen voor de juf/meester kunnen stoppen is een advies die ik krijg van een expert. In het onderzoek over zedendelinquenten (Warda, Hudsonb & Marshallc, 1996) staat dat behandeling gericht zou moeten zijn op het verminderen van gevoelens van eenzaamheid en gebrek aan intimiteit, maar dan spreekt men vooral over jong/volwassenen.

In paragraaf 1.2 geef ik al aan dat de werkgroep na de informatiebijeenkomsten het project 'de week van de lentekriebels' zal gaan leiden. Alle informatie rondom dat project is te zien op www.weekvandelentekriebels.nl. Dit project is niet specifiek voor het speciaal onderwijs geschreven en daarom heb ik, naast het leiden van dat project, gezorgd voor veel extra materialen die mij van belang leken voor onze leerlingen. Dit draaiboek is na te lezen in bijlage 5.

5.3 Ethiek tijdens de voorlichting

In hoofdstuk 3 geef ik al aan dat seksuele voorlichting een aantal ethische kwesties met zich meebrengt. In veel culturen, met name de traditioneel islamitische cultuur, is het niet netjes om in het openbaar over seksualiteit te praten. Veel kinderen krijgen thuis geen seksuele voorlichting. Een aantal onderwerpen is zelfs helemaal taboe. Menstruatie is in een aantal culturen bijvoorbeeld iets onreins waar je niet over praat en homoseksualiteit wordt in veel culturen beschouwd als een stoornis. Men dient hier rekening mee te houden door extra aandacht te besteden aan de manier waarop men deze thema's behandelt: - het is belangrijk om je woorden zo zorgvuldig mogelijk te kiezen. Het gebruik van directe, niets verhullende termen zal door veel mensen van allochtone afkomst niet worden gewaardeerd, of zelfs als een belediging worden beschouwd; - ga er niet vanuit dat kennis aanwezig is, maar begin bij het begin en controleer steeds of de jeugdige het begrepen heeft; - niet in elke cultuur

wordt het hebben van een eigen mening gewaardeerd. Het is verstandig hier rekening mee te houden bij het kiezen van de vorm van voorlichting geven;

- respecteer andere normen en waarden en beschouw die niet als inferieur aan je eigen normen en waarden. Het is belangrijk om aandacht te besteden aan de sekse, culturele achtergrond en leeftijd van de voorlichter. In veel allochtone culturen is het ongepast om over seksualiteit te praten met mensen van de andere sekse;
- de groepssamenstelling is van extra belang bij allochtone mensen. In veel gevallen zullen mensen alleen over seksualiteit praten binnen een groep van de eigen sekse en allochtone afkomst;
- als je voorlichting geeft aan kinderen van allochtone afkomst, is het belangrijk tevens de ouders in te lichten. Zij weten dan waarom hun kind ineens vragen stelt, bovendien kan het nodig zijn om ook de ouders voor te lichten;
- maak ook gebruik van specifiek voorlichtingsmateriaal voor mensen van allochtone afkomst;

bron: RutgersWPF, 2011

5.4 Beperkingen van mijn onderzoek

De kennis die ik opdoe heeft alleen betrekking op het probleem dat ik onderzoek met deze groep leerlingen en de uitkomsten hebben dus geen algemene geldigheid. Ik hoop door dit onderzoek wel meer inzicht te krijgen in de hechtingsproblematiek en seksuele ontwikkeling van kinderen. Deze kennis heb ik al tijdens het onderzoek kunnen delen met mijn collega's, dit zal uiteindelijk leiden tot meer handvatten hoe we kunnen onze leerlingen kunnen begeleiden naar seksueel gezond gedrag. Ik richt mij in het onderzoek op kinderen met hechtingsproblemen en niet alleen op kinderen met een geïndiceerde reactieve hechtingstoornis. Ik heb hiervoor gekozen omdat hechtingsstoornissen nog niet zo lang als afzonderlijke stoornis erkend worden en er nog niet zoveel bekend is over prevalentie en verloop. Hierbij komt dat een hechtingsstoornis zich moet manifesteren voor het vijfde jaar en een diagnose bij oudere kinderen dus moeilijk te stellen is. De criteria van de DSM IV geven geen duidelijk uitsluitel of het nu om een hechtingsstoornis gaat of 'slechts' om een onveilige hechting. Wanneer ik me enkel zou richten op kinderen met een hechtingsstoornis zou het onderzoek op maar enkele kinderen gericht zijn, terwijl er meer kinderen zijn die hechtingsgestoorde kenmerken hebben maar niet geïndiceerd zijn. Ik noem de groep kinderen zowel kinderen met hechtingsproblemen als wel

hechtingsgestoorde kinderen.

5.5 Aanbevelingen

Wij werken op school samen met jeugdzorg en samen met hen hebben we een doelenboek ontwikkeld. Tijdens besprekingen met alle betrokkenen wordt voor iedere leerling-cliënt gekeken aan welke doelen het kind in een volgende periode gaat werken. In het doelenboek (Entrea, 2011) staat dat het kind verantwoord om moet gaan met seksualiteit, dit doel is niet verder uitgewerkt. In een soortgelijk doelenboek (Frans, Stuyver & de Bruyne, 2004) lees ik meer specifieke omschrijvingen, bijvoorbeeld dat het kind kennis moet hebben over lichamelijke en emotionele ontwikkelingen en dat het kind een grens herkent bij zichzelf, maar ook dat het kind een positief lichaamsbeeld heeft. Ook Peters (2004) benoemt dergelijke doelen voor jeugdhulpverleninginstelling 'Jeugdformaat'. Ik zou ook een meer specifieke beschrijving van doelen binnen seksualiteit willen adviseren aan onze stichting, zeker vanwege de vele kinderen die een afwijkende seksuele ontwikkeling tonen. In paragraaf 1.1 is te lezen hoe Rigter (2003) de verschillende domeinen beschrijft.

In hoofdstuk 4 is al kort te lezen dat er maar enkele collega's contact opnemen met de ouders wanneer het kind SGG vertoont. De meerderheid geeft echter wel aan een melding te maken in het digitale dossier. Openheid naar ouders is van groot belang, vooral bij incidenten (Van der Wolf & Van Beukering, 2011) en dus ook bij SGG. Het is van belang dat we hier afspraken over maken op school.

Het meidenclubje zou op onze locatie ook weer opgepakt moeten worden. De kwetsbare meiden bij ons op school hebben een verhoogd risico om slachtoffer te worden van SGG door jongens/mannen (Meijer & de Graaf, 2012). De nadruk moet liggen in het geven van voorlichting en het aanleren van vaardigheden, met name in het leren kennen van je eigen grenzen. Het spel 'Girls choice' kan hier bijvoorbeeld als middel worden ingezet en daarom zou ik willen adviseren om dit spel voor beide locaties aan te schaffen. De inmiddels aangeschafte (vernieuwde) methode 'relaties en seksualiteit' bevat ook lessen die geschikt zijn.

Uit de informatiebijeenkomst over seksualiteit en hechtingsproblematiek is naar voren

gekomen dat het team meer wil leren over dit type kind. Dit kwam ook al uit een eerdere studiedag naar voren. Tijdens mijn onderzoek heb ik een werktabel gemaakt waarin staat beschreven wat je aan gedrag kan zien op school/in de klas, wat een mogelijke oorzaak is voor dat gedrag en in de laatste kolom staat welke interventie zou kunnen worden toegepast om het kind daarin te begeleiden (zie bijlage 6). Om aan de vraag van het team te voldoen, zou ik willen adviseren om deze werktabel aan het team voor te leggen en met hen de nog lege plekken in de tabel in te vullen. Hiermee kan het team op zowel praktische als theoretische wijze meer inzicht en vat krijgen op het hechtingsgestoorde kind. Tevens zal het aanvullen van de werktabel mogelijkheid bieden tot waardevolle discussies over wat wij al doen om deze kinderen te helpen en wat we nog zouden willen doen.

Uit de conclusie is naar voren gekomen dat hechtingsgestoorde kinderen met SGG veel voorlichting behoeven, vaardigheden aangeleerd moeten krijgen en moeten leren dat seksualiteit niet geassocieerd moet worden met fout en vies. Onze kwetsbare groep kinderen hebben meer hulp van buitenaf nodig dan kinderen zonder problemen. Onze school zou daarom jaarlijks moeten participeren aan het project 'de week van de lentekriebels'. Het project is dit jaar als prettig ervaren. Sommige leerkrachten gaven zelfs aan dat kinderen die voorheen SGG vertoonden, veel interesse toonden tijdens de lessen en een goede inbreng hadden. Naast het geven van jaarlijkse voorlichting zouden de kinderen het gehele jaar de openheid moeten ervaren om over dit onderwerp te kunnen praten of om vragen erover te kunnen stellen. De beschikbaarheid van de vertrouwenspersoon is al goed geïmplementeerd op school en zij komt jaarlijks in de groep vertellen wat zij voor de kinderen kan betekenen. Mijn advies is om deze aanpak en voorziening niet te laten vervallen. Kennis en begeleiding aan kinderen met hechtingsproblemen blijkt een interessant, maar ook noodzakelijk terrein dat zeker nog braak ligt. Ik heb getracht een aanzet te doen om ontwikkelingen op dit terrein te initiëren en te bevorderen, maar aanvullend onderzoek is hier nog gewenst. Zo zou onderzoek naar geschikte interventies voor hechtingsgestoorde kinderen op andere ontwikkelingsgebieden van belang zijn. Als leerkracht in het cluster 4-onderwijs mis ik deze adviezen met name op het gebied

Een collega na het geven van de eerste lessen 'seksuele voorlichting':
"De betrokkenheid was zo groot, dat ik nog meer lessen ga geven!"

van sociale vaardigheden; hoe kun je ze helpen in samenwerken of bijvoorbeeld in het omgaan met leeftijdsgenootjes? In dergelijk onderzoek zouden de leerlingen zelf betrokken moeten worden, bijvoorbeeld door hen in verschillende perioden te interviewen of een enquête in te laten vullen. *“Door het kind te betrekken bij zijn ontwikkeling, vergoot je de kans op succes”* (Cauffman & Van Dijk, 2009). Aanvullend onderzoek naar begeleidingsmogelijkheden in seksuele vorming aan hechtingsgestoorde jongeren (12 tot 18 jaar) zou naar mijn mening ook van belang zijn, vanwege de verhoogde kans op slachtoffer- en daderschap in zedendelicten en ik hoop met mijn onderzoek andere studenten gemotiveerd en geïnteresseerd te hebben om het terrein van hechtingsproblematiek verder te initiëren.

Hoofdstuk 6

In mijn eerste studiejaar ben ik al op zoek gegaan naar een geschikt onderwerp. Dat bleek een lastig proces. Ik vind veel onderwerpen interessant en wil van veel onderwerpen meer te weten komen. Ik merk ook dat de situaties die spelen in het speciaal onderwijs, interessante onderwerpen brengen. Uit al die onderwerpen wilde ik de juiste keuze maken en de twijfel bracht veel onzekerheid met zich mee. Een dergelijk proces is voor mij kenmerkend. Uiteindelijk ben ik erg blij met de keuze van mijn onderwerp, de volgende opsomming is daarvan een bewijs;

- seksualiteitsbeleving is een interessant onderwerp, het is persoonlijk en de gehele ontwikkeling van een mens heeft er invloed op.
- over hechtingsproblematiek wilde ik al meer weten.
- het sluit goed aan op de leeftijd van de kinderen waar ik les aan geef, ik kon het geleerde direct toepassen.
- ik heb wat kunnen betekenen voor het gehele team, zowel aan kennis als aan materiaal voor in de klas.
- dat wat ik zag bij de kinderen in de praktijk werd gedragen door collega's en experts.

Aan de start van het onderzoek ging ik op internet speuren naar artikelen en boeken over mijn onderwerp. Internet is groot, misschien wel te groot en ik vond alles interessant. Ik heb moeten leren om het kaf van het koren te scheiden en dicht bij mijn onderwerp te blijven. Dat lukte me in het begin niet, ik verzamelde te veel informatie en kon daardoor mijn praktijkrichting niet meer vinden. Toen de vraag vanuit de werkvloer kwam om uit te zoeken hoe kinderen met gedragsproblemen omgaan met seksualiteit en wat wij als school moeten doen om hen te helpen, pakte ik de draad weer op. Volgens de theorie van Kolb (1993) past mijn leerstijl het beste bij doener en beslisser, die theorie zie ik in het proces van mijn onderzoek terug. Pas toen het praktijkgericht werd, kon ik met het onderzoek uit de voeten en liep het op rolletjes. Ik moet het gevoel hebben dat wat ik aan het uitzoeken ben nuttig is voor in de praktijk. Het moet toepasbaar zijn. *“Een doener werkt doelgericht, is een sociaal persoon en wil tastbare resultaten halen (...) een beslisser wil duidelijke verbanden zien tussen leren en werken.”*

Ik liep tegen het probleem aan dat ik eerder gevonden artikelen op een later tijdstip niet terug kon vinden. Na een maand besloot ik om alles wat ik las, wat aansloot bij mijn onderwerpen, in een logboek te noteren, met daarbij de link naar de website of het boek. In dit logboek schreef ik ook kort waar het over ging en waarom het artikel inhoudelijke waarde kon betekenen voor mijn onderzoek. Hierdoor heb ik geleerd enkel de artikelen te gebruiken die van belang waren en tegelijkertijd om data goed bij te houden.

Mijn critical friend was met name een steun doordat je hetzelfde proces doorloopt. Zaken waar ik tegenaan liep, zorgden bij haar ook voor problemen. In de bijeenkomsten hadden we gezamenlijk wat aan de feedback van de docent. Daarnaast is het fijn om op iemand terug te kunnen vallen als je vastloopt, ook al waren onze onderwerpen totaal verschillend, uiteindelijk moet het verslag in eenzelfde structuur komen.

Ik heb steun gehad vanuit het team, zij toonden veel interesse en waren zichtbaar geboeid tijdens de informatiebijeenkomsten. Mijn onderzoek heeft bijgedragen aan professionalisering van het team, het belang van voorlichting is hen allen duidelijk geworden en dat heeft hen gemotiveerd om de lessen te geven.

De studiebijeenkomsten hebben ervoor gezorgd dat ik mijn tijdspad goed moest bewaken. Ik moest immers de informatie op de afgesproken middagen over kunnen brengen, dat maakte dat ik op 5 april mijn conclusies al moest presenteren.

Daardoor heb ik veel tijd over gehad om het verslag in orde te krijgen. Helaas bleek mijn verslag veel te veel woorden te bevatten heb ik (en mijn critical friend) heel wat weg proberen te halen. Ik hoop dat het verslag voor de lezer nog overzichtelijk is en compleet.

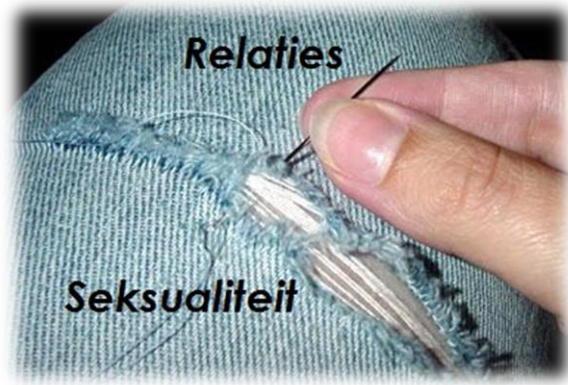
In dit hoofdstuk staat beschreven wat ik heb geleerd, natuurlijk heel belangrijk. Maar ik zou geen echte juf zijn als ik van het volgende niet nóg meer zou genieten;

Tijdens de voorbereiding, van mijn project seksuele voorlichting, had ik de verwachting dat één leerling (hechtingsgestoord) de onderwerpen niet serieus zou nemen. Ik noem deze jongen even Mike¹. Hij viel mij dit jaar op doordat hij veelvuldig seksueel grensoverschrijdende opmerkingen maakte. Hij was daarin moeilijk te begeleiden. Wanneer ik met hem in gesprek ging, werd hij vaak bozer en oppositiever, wanneer ik op een ander moment vroeg wat hem zou kunnen helpen, zei hij niks. Ik had mezelf voorgenomen dat als hij storend gedrag zou gaan vertonen tijdens de voorlichtingslessen, ik hem in een andere klas zou koppelen. Ik besloot voor de klas te kiezen in plaats van de strijd aan te gaan, althans dat was mijn plan. Ik stond echter niet helemaal achter dit voorgenomen plan, juist voor deze jongen achtte ik het van groot belang dat hij voorgelicht zou worden, ik zag alleen geen andere mogelijkheid. Toen de eerste les begon was de sfeer fijn. Een drukke jongen naast Mike heb ik preventief aan mijn bureau laten zitten, zodat Mike niet afgeleid zou worden en visa versa. De oudere kinderen in de groep gaven een goed voorbeeld door interesse te tonen en vragen te stellen. Mike ging al snel naar het extra tafeltje waar kinderen even rustig mogen worden. Aan dit tafeltje kun je de les wel volgen, maar de afspraak is dat iedereen die persoon met rust laat. Hij is daar een tijdje blijven zitten. Ik kon alles goed uitleggen en ik besloot van de goede sfeer gebruik te maken door meteen de belangrijkste veranderingen bij jongens en meisjes in de puberteit te bespreken. Ik dacht: “nu Mike deze les bijwoont heeft hij in ieder geval dát meegekregen”. Mike bleef rustig en is na 10 minuten weer op zijn plaats gaan zitten en participeerde in de les. Hij maakte niet één grensoverschrijdende opmerking en ook de volgende les was hij op een fijne manier aanwezig. Aan het einde van de eerste projectweek was hij met een meisje uit zijn klas, in zijn vrije tijd, het puberkwartet² aan het spelen, Hij was zichtbaar ontspannen en kon de seksuele termen die in het kwartet voorkomen serieus benoemen. Ook in de tweede projectweek was Mike betrokken. En we zijn nog maar kort na het project nu, maar tot op heden heeft Mike geen SGG vertoont. Ik hoop dat ik in ieder

¹ Een fictieve leerling

² Rutgers WPF Kwartetspel over relaties en seksualiteit

geval een steekje heb bijgedragen in het dichten van het gat tussen het aan durven gaan van het emotionele aspect in relaties en seksualiteit! (zie figuur 1). Het lijkt erop dat Mike en zijn klasgenoten begrijpen dat seksualiteit iets fijns kan zijn en dat je er best open over mag praten. Het is niet vies of gevaarlijk, zolang je maar goed je eigen keuzes overdenkt en maakt.

Figuur 1

Literatuurlijst

Anoniem (2011). Feiten en Cijfers: Seksueel grensoverschrijdend gedrag tegenover en door kinderen en jongeren. Antwerpen, Sensoa.

Anoniem (2011) Doelenboek Entrea, Ubbergen-Tiel, Werkgroep Entrea, o.l.v. Arnoldus, F.

Anoniem (2011) Richtlijn seksuele en relationele vorming, visie, doelen en uitgangspunten. Utrecht, RutgersWPF

Cauffman, L. & Dijk, D. van (2009) *Handboek oplossingsgericht werken in het onderwijs*. Amsterdam, Boom Onderwijs

Delfos, M.F.(2005) *Ontwikkeling in vogelvlucht* Ontwikkeling van kinderen en adolescenten. Amsterdam, Harcourt

Doef, van der, S. (2007) *Kleine mensen, grote gevoelens* De seksuele opvoeding van kinderen van 0-12 jaar. Amsterdam ,Ploegsma

Feelgood, S., Cortoni, F. & Thompson, A. (2005) Sexual coping, general coping and cognitive distortions in incarcerated rapists and child molesters in 'Journal of Sexual Aggression' Volume 11, Issue 2, Doi:10.1080/13552600500073657

Frans, E., Stuyver, L. & Bruyne, C. de (2004). Beleidsplan voor scholen ter preventie van ongewenst seksueel gedrag. Gent, CGSO / Sensoa,

Gipmans-Juriëns, H. Seksuele vorming op een Z.M.L.K. school. Master thesis. Fontys Hogescholen, Tilburg

Graaf, H. de (2010). Opvoeding en de seksuele gezondheid van adolescenten. Proefschrift. Universiteit Utrecht, Nederland

Graaf, H. e.a.(2012), belangrijkste conclusies 'Seks onder je 25^e', onderzoek uitgevoerd door RutgersWPF en SOA aids Nederland

Hag, B. ten, Horn, J. ter, (2004). Problemen met intimiteit en seksualiteit bij zedendelinquenten. Doi: 10.1007/BF03060361

Hemelaar, M. (2008) Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening, Doi: 10.1007/978-90-313-6293-6_1

Hoeven, van der M.J.A., Onderwijs Cultuur en Wetenschap, *kerndoelen basisonderwijs*. Verkregen via kerndoelen.kennisnet.nl/.../611743_kerndoelen_TOTAAL.pdf

Janssen, H. & Niessen, J. (2009) Seksualiteit. Eindhoven, Centrum Jeugd en Gezin

Janssens, K., Felten, H. & Frans, E. (2010) Seksueel (grensoverschrijdend) gedrag. Balanceren tussen openheid en normen stellen. Antwerpen/Apeldoorn, Garant

Kuyper, L. Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L., Berlo, W. van (2010) *'Grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren De belangrijkste resultaten uit het onderzoek 'Laat je nu horen!'* uit: Tijdschrift voor Seksuologie 34, 90-103

Kramer, S., Janssens, K., Çinibulak, L. & Cense, M. (2007). *Over de grens. Opvattingen van jongeren en beroepskrachten over grensoverschrijdend seksueel gedrag van jongeren*. Utrecht: MOVISIE

Lieshout, T. van (2009) *Pedagogische adviezen voor speciale kinderen Een praktisch handboek voor professionele opvoeders, begeleiders en leerkrachten*. Houten, Bohn Stafleu van Loghum

Linsen-Meijer, M. (2011) Seksuele opvoeding in het basisonderwijs, Utrecht: Rutgers WPF

Peters, F.,(2004) De begeleiding van de seksuele ontwikkeling van jeugdigen bij stichting Jeugdformaat, Haaglanden. Verkregen via <http://kennisbank.mogroep.nl/scrivo/asset.php?id=89894>

Rigter, J. (2003) *Het palet van de psychologie* Stromingen en hun toepassingen in de hulpverlening. Bussum, Coutino

Smallbone, S.W. (1998), Childhood Attachment and Adult Attachment in Incarcerated Adult Male Sex Offenders, Griffith University, DOI: 10.1177/088626098013005001

Thoomes-Vreugdenhil, A. (2006) *behandeling van hechtingsproblemen* Houten, Bohn Stafleu van Loghum

Warda, T., Stephen, M., Hudson, B. & Marshallc, W.L. (z.j.) Attachment style in sex offenders: A preliminary study. DOI: 10.1080/0022449960955181,1 pages 17-26

Wolf, van der, K. & Beukering, van T. (2011) *Gedragsproblemen in scholen* Leuven, Acco

Zwiep, C.(2011). Begeleiding van seksuele ontwikkeling. Uit: vakblad 'Het jonge kind', nr 8, jaargang 38.

Websites

www.balansdigitaal.nl, geraadpleegd op 12-02-2012, 13:05
www.rutgersNissoGroep.nl, geraadpleegd op 8-03-2012, 10:30
www.sensoa.be, geraadpleegd op 15-03-2012, 11:40
www.sociaalemotioneel.slo.nl, geraadpleegd op 24-01-2012, 14:25
www.weekvandelentekriebels.nl, geraadpleegd op 1-04-2012, 10:00

Bijlage 1 vragenlijst

Beste collega,

Voor mijn studie, Master SEN 'gedragsspecialist', ben ik gestart met een onderzoek. Voor dit onderzoek vind ik het van belang om de ervaringen en opvattingen van mijn collega's te inventariseren. Ik wil je daarom vragen deze vragenlijst in te vullen.

De vragenlijst bestaat uit 5 hoofdvragen en zal ongeveer 10 minuten in beslag nemen. Het zou fijn zijn als je de vragenlijst vóór 1 maart retourneert.

De vragenlijst mag zowel digitaal als op papier ingeleverd worden.

Ubbergen:

De collega's in Ubbergen kunnen de digitale vragenlijst opslaan op de server in het daarvoor aangemaakte mapje van de Tijgers.

(documenten op de server/klassen/tijgers/onderzoek Nicki) Vragenlijsten die op papier zijn ingevuld mogen persoonlijk bij mij worden afgegeven of in mijn laatje gedeponereerd worden.

Tiel:

De collega's in Tiel kunnen de vragenlijst terugmailen of, wanneer de vragenlijst op papier is gemaakt, met Marlou meegeven, zij zal zorgen dat de lijsten bij mij terecht komen.

In sommige gevallen is het voor mij interessant om meer te weten te komen over jouw ervaring/opvatting, als je er geen bezwaar tegen hebt, zal ik daarvoor een afspraak met je maken om dit mondeling door te spreken. Je mag er ook voor kiezen om de lijst anoniem in te leveren.

Later in het schooljaar zal ik verdere informatie over mijn onderzoek geven.

Voor vragen en/of opmerkingen weet je me te vinden.
Alvast ontzettend bedankt!

Nicki Erinkveld

Vooraf: foute antwoorden bestaan niet bij deze vragenlijst!

Naam: _____

Functie: _____

Ik werk (vooral) met de kinderen in de

- ☐ Onderbouw
- ☐ Middenbouw
- ☐ Bovenbouw

Vraag 1.

De volgende gedragingen vind ik seksueel **probleem**gedrag (meerdere antwoorden zijn mogelijk):

- ☐ een kind roept seksueel getinte woorden, zoals 'neuken, pijpen, beffen ' door de klas
- ☐ een kind tekent geslachtsdelen
- ☐ een kind zoent een klasgenootje
- ☐ een kind raakt de piemel van een ander kind aan tijdens het douchen
- ☐ een kind kijkt opvallend vaak naar de geslachtsdelen van zijn klasgenoten tijdens het douchen
- ☐ een kind maakt seksuele bewegingen/gebaren in de klas
- ☐ een kind raakt een ander kind steeds aan, terwijl de ander vraagt dat niet te doen
- ☐ geen van deze gedragingen
- ☐ anders, namelijk.....

Bovenstaande antwoorden zijn

- ☐ áltijd seksueel probleemgedrag
- ☐ seksueel probleemgedrag als het bij dat kind wekelijks voorkomt
- ☐ seksueel probleemgedrag als het bij dat kind bijna dagelijks voorkomt
- ☐ anders, namelijk.....

Vraag 2 hoe vaak kom je gemiddeld in aanraking met seksueel probleemgedrag van kinderen bij ons op school?

- ☐ Nooit
- ☐ Dagelijks
- ☐ Ongeveer één keer per week
- ☐ Ongeveer één keer per maand
- ☐ Anders, namelijk

Vraag 3 Wat doe je als je getuige bent van seksueel probleemgedrag? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Ik neem contact op met de ouders
- ☐ Ik overleg met collega's
- ☐ Ik schrijf een incidentmelding en/of noteer in het logboek wat ik gezien heb
- ☐ Ik overleg met de orthopedagoog
- ☐ Ik overleg met de vertrouwenspersoon
- ☐ Anders, namelijk.....

Vraag 4 (per 5/4/2012 anders geformuleerd)

Welke kenmerken zijn van toepassing op de leerling waarbij je (ooit) betrokken bent geweest die seksueel grensoverschrijdend gedrag vertoonde

Welke kenmerken zijn van toepassing op kind A? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Het kind is geïndiceerd met een stoornis in het autistisch spectrum
- ☐ Het kind heeft een hechtingsstoornis
- ☐ Het kind heeft ODD
- ☐ Het kind heeft ADHD
- ☐ Er lopen momenteel onderzoeken, maar er is een vermoeden van.....
- ☐ Anders, namelijk

Als u bij meer kinderen met seksueel probleemgedrag betrokken bent (geweest), welke kenmerken zijn dan van toepassing op kind B? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Het kind is geïndiceerd met een stoornis in het autistisch spectrum
- ☐ Het kind heeft een hechtingsstoornis
- ☐ Het kind heeft ODD
- ☐ Het kind heeft ADHD
- ☐ Er lopen momenteel onderzoeken, maar er is een vermoeden van.....
- ☐ Anders, namelijk

En welke kenmerken zijn van toepassing op kind C? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Het kind is geïndiceerd met een stoornis in het autistisch spectrum
- ☐ Het kind heeft een hechtingsstoornis
- ☐ Het kind heeft ODD
- ☐ Het kind heeft ADHD
- ☐ Er lopen momenteel onderzoeken, maar er is een vermoeden van.....
- ☐ Anders, namelijk

Ben je betrokken bij meer dan 3 kinderen die seksueel probleemgedrag vertonen?

- ☐ Ja
- ☐ Nee

Vraag 5

Welke begeleiding geef je kinderen om te leren in seksueel (probleem)gedrag? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Ik geef ieder jaar seksuele voorlichting
- ☐ Ik geef seksuele voorlichting als de situatie er naar vraagt
- ☐ Ik geef seksuele voorlichting aan de kinderen die seksueel probleemgedrag vertonen
- ☐ Ik ga met het kind in gesprek
- ☐ Ik neem contact op met de ouders om hen te vragen seksuele voorlichting te geven
- ☐ Anders, namelijk

Tenslotte;

Omcirkel bij deze vraag wat voor jou van toepassing is;

Ik heb *wel* / *geen* bezwaar om mijn opvattingen/ervaringen mondeling toe te

lichten.

Nogmaals hartelijk dank!

Bijlage 2 interview met een GVO functionaris van GGD West-Brabant

Wat is uw functie en wat houdt die functie in?

Zeg maar je, ik ben GVO functionaris. Ik noem dat zelf altijd een gezondheidsvoorlichter. Ik werk al 25 jaar bij de GGD en ik kom op veel scholen om seksuele voorlichting te geven, ook aan cluster 4 scholen. De overheid heeft een aantal jaar geleden de voorziening bij de GGD's in Nederland gelegd. Zij zagen het toen het belang van seksuele voorlichting aan jongeren in.

Waardoor kwam dat inzicht?

Er was een stijgende lijn in tiener-zwangerschappen en een groeiend aantal seksueel overdraagbare aandoeningen (soa's).

Wat zijn verklaringen voor die groeiende cijfers geweest?

Vroeger had je de Rutgers Niso groep, zijnde een kenniscentrum seksualiteit, waar jongeren terecht konden met vragen en begeleiding. Deze voorziening is toentertijd wegbezuinigd. Toen heeft het Jongeren Informatie Punt (JIP) nog even bestaan die in samenwerking met de GGD voorlichting en begeleiding bood aan jongeren. Maar toen die ook verdween konden jongeren nergens meer terecht. Zij moesten naar de huisarts voor problemen of vragen rondom seksualiteit, maar uit onderzoek is gebleken dat jongeren dat niet doen.

In 2008 heeft de overheid de voorziening aan de GGD's in Nederland gegeven.

Je geeft ook voorlichting aan het speciaal onderwijs?

Ja, de scholen stonden in eerste instantie sceptisch tegenover deze voorlichting. Ze gaven aan dat de leerlingen dat niet aankonden en de ouders dat niet wilden.

Daarnaast voelden zij schroom voor het gedrag van de leerlingen. De GGD heeft toen gezegd dat als het fout zou gaan, zij de verantwoordelijkheid aan de GGD konden geven. Samen met het aantonen van het belang van voorlichten en de voordelen om dat door iemand te laten doen van buitenaf, zijn we begonnen met de voorlichting op het speciaal onderwijs.

Je zegt dat jullie merken dat het veiligheid biedt als iemand van buitenaf de seksuele voorlichting komt geven, wat bedoel je daar mee?

Ik kom maar één keer. Ik vertel alsof ik alles rondom seks meemaak, dat is belangrijk voor de kinderen om het dicht bij hen te houden. Een leerkracht kan die houding niet aannemen vanwege de relatiefunctie die hij heeft met de kinderen. Ik ben als het

ware een anoniem persoon die wel bestaat.

Een vraag komt vaker dan eens en als ik dan al weg ben, kan de leerkracht zeggen 'weten jullie nog dat Ine vertelde...' en zo kan de leerkracht een duidelijk antwoord geven op de vraag en wordt de stof herhaald. Ik merk dat het voor deze groep kinderen belangrijk is om de stof vaker te herhalen om te voorkomen dat het niet beklijft.

Welke aanpassingen hebben jullie als GGD voor de voorlichting aan cluster4-scholen?

Behalve dat ik merk dat de kinderen meer aandacht en inoefening nodig hebben, behoeven deze kinderen ook minder alternatieven. Je moet ze niet te veel aanbieden. Ons advies aan scholen is ook altijd dat als de bijvoorbeeld de methode Relaties en Seksualiteit gebruiken, dat je de hoofdzaken eruit moet halen en die hoofdzaken dan op meerdere momenten terug moet laten komen.

Reageren de kinderen op cluster4scholen anders dan in het reguliere onderwijs?
De kinderen gaan meer de grenzen over.

Wat bedoel je hiermee?

Kinderen willen participeren in de reguliere maatschappij. Uit het onderzoek 'seks onder je 25^e' is gebleken dat risicojongeren vaker hun eigen grens over gaan, ze hebben vaker seks tegen hun zin in. We krijgen daarnaast ook signalen van scholen dat kinderen SGG vertonen. Wij vinden het als GGD onze taak om daarom ook leerkrachten te scholen in wat je kan doen bij SGG.

Wat is er in de begeleiding van kinderen met SGG van belang?

Leerkrachten moeten zich er bewust van zijn dat de kinderen met gedragsproblemen te maken krijgen met fysieke seksuele ontwikkeling, maar emotioneel moeite kunnen hebben om die veranderingen aan te kunnen. Vooral de puberteit is een moeilijke periode. De kinderen hebben moeite om maat te houden en dat in combinatie met de veranderingen in de hormoonhuishouding. Zo raken ze lijfelijk opgewonden, maar emotioneel weten ze niet wat ze ermee moeten. 'Door bewegingen raak je die gevoelens kwijt, maar je moet blijven zitten'. Deze kinderen weten niet wat ze ermee moeten en kunnen daardoor eigen grenzen over gaan en/of SGG vertonen. Ze moeten leren hoe je nee kunt zeggen. Je leert ze hoe je dat doet.

Bijlage 3 Interview met een GZ-psycholoog

Ze is 10 jaar werkzaam op cluster4 scholen. Eerst als orthopedagoge, later als psychologisch assistente, vervolgens als ontwikkelingspsychologe en nu ook als GZ-psychologe. Hieronder beschrijf ik het interview die ik met haar heb gehad.

Kom je wel eens in aanraking met SGG?

Ja en met name in het Voortgezet Speciaal Onderwijs. Ik zie dat gedrag bij pubers rond de twaalf jaar.

Wat zie je dan?

De leerlingen zoeken onderling elkaars grenzen op en gaan daarbij over grenzen heen van de ander maar zeker ook bij henzelf. Vooral de meiden kleden zich (te) uitdagend en gaan verder in seksuele handelingen dan ze zouden willen. De jongens maken daar gebruik van.

Welke kinderen vallen jou op die SGG vertonen?

Kinderen met een gedragsprobleem hebben meer moeite om alle veranderingen die gepaard gaan met de puberteit aan te kunnen. Zo zijn adhd-ers erg impulsief en vergeten soms na te denken vóór ze iets uitvoeren. Daarin gaan ze soms te ver voor zichzelf of de ander. Bijvoorbeeld door seksueel getinte opmerkingen te zeggen op momenten waarin het niet gepast is. Autisten hebben ook problemen in het aangaan van de puberveranderingen. Zij hebben moeite om al deze gevoelens te plaatsen en willen vaak niet veranderen. Daarnaast kunnen ze de seksuele voorlichting erg letterlijk nemen. Als ze erachter komen dat ze zichzelf mogen aftrekken, kunnen ze daar obsessief mee bezig gaan.

Zijn hechtingsgestoorde kinderen jou hierbij wel eens opgevallen?

De hechtingsgestoorde kinderen zijn mij niet echt opgevallen. Al kan ik wel een aantal mogelijke gevolgen noemen van de hechtingsproblematiek waardoor de kans op SGG groot is. Kinderen met hechtingsgestoord gedrag hebben moeite met afstand-nabijheid. Zij voelen de grenzen van zichzelf en een ander niet goed aan. Het is mogelijk dat zij ander voorbeeldgedrag hebben dan maatschappelijk gezien

wordt geaccepteerd. Dit alles kan te maken hebben met de geschiedenis van het hechtingsgestoorde kind. Binnen seksualiteit heb je te maken met het aangaan van relaties. Deze kinderen hebben vaak een verstoorde relatievorming ondergaan en kampen daardoor met problemen in het aangaan van relaties. Ze trekken anderen aan, maar stoten ze tegelijkertijd ook weer af. Hun huivering naar aandacht is veelal op de achtergrond aanwezig en ze kunnen alles doen om dat te krijgen, ik kan mij voorstellen dat ook deze kinderen dus hun eigen grenzen en die van anderen zullen overgaan binnen de seksualiteit. Bijvoorbeeld door zich (te) uitdagend te kleden. Daarnaast heb ik wel eens een onderzoek gelezen dat deze kinderen vroeger rijp zijn.

Wat moet een school volgens jou doen in de begeleiding van deze kinderen?
Het geven van (seksuele) voorlichting als preventie van SGG, uitleg geven zodat ze weten waar ze mee te maken kunnen krijgen en waar ze informatie en/of hulp kunnen krijgen. Echter is begrenzen en het maken van concrete afspraken over bijv. lichamelijk contac van groot belang. Een school moet altijd zorgen voor voldoende toezicht, beschikbaarheid en nabijheid van de leerkracht.

Bijlage 4 Interview maatschappelijk werkster op een cluster4-school

Wat zou een verklaring van kunnen zijn van seksueel grensoverschrijdend gedrag (SGG) van hechtingsgestoorde kinderen?

Het geen bodem –syndroom, de behoefte aan diepere genegenheid, wat het kind gemist heeft. Het kind heeft het basisgevoel van erkenning door ouders of verzorgers gemist en zal zijn leven lang nastreven om dit alsnog te krijgen. Er is een neiging om veel oppervlakkige, wisselende contacten te leggen. Ze staan dus open voor aandacht die iedereen kan geven, soms met de verkeerde bedoelingen. Ze hebben liever het oppervlakkige contact met vreemden dan het warme contact vanuit het gezin. Zeker voor adoptie kinderen is het moeilijk om de erkenning en liefde van adoptie ouders te aanvaarden als ze zich bedenken dat hun eigen ouders dit niet hebben kunnen geven. Het gevoel van niet gewenst zijn kan leiden tot provocerend seksueel gedrag. Het kind heeft weinig drempels of remmen en kan zo snel toehappen om verkeerde aandacht. Het risico dat deze kinderen van huis weglopen is groter dan kinderen waarbij hechtingsproblematiek geen rol speelt Mijn ervaring is dat verkeerde personen ruiken dat een kind is weggelopen en daar misbruik van kunnen maken. Bij een reactieve hechtingsstoornis zie je vaak dat kinderen op oudere leeftijd weinig onderscheid maken tussen vertrouwde en onbekende personen. Dit gedrag kan zich uiten door korte maar sterke aanhankelijkheid, ook bij relatief onbekenden. Zo'n kind is makkelijk te prikkelen om verkeerde dingen te doen uit loyaliteit voor die persoon. Dit kan bijv. misbruikt worden door lover boy's.

Wat moet een school volgens jou doen in de begeleiding van deze kinderen?

Voorlichting vind ik heel belangrijk maar ook kinderen laten weten dat ze altijd bij jou terecht kunnen met vragen. Werken aan een vertrouwensband vind ik belangrijk.

Maar ook confronteren; "Lieve schat als die jongen echt van je houdt dan....."

Leren om grenzen aan te geven. Leren om naar betrouwbaar mensen te gaan als je verdrietig bent, als je twijfelt om iets te doen. "ga naar de juf, meester, de directeur, de buurvrouw, een ouder van een vriendje of kom naar mij" Voorlezen van boeken die over misbruik gaan of video's laten zien. Hiernaast natuurlijk er ook over praten in de klas en aangeven dat kinderen er ook individueel met jou over kunnen praten. Een bus waarin kinderen briefjes voor de juf/meester kunnen stoppen. Aanstellen van een zichtbare vertrouwenspersoon en deze persoon ook elk jaar persoonlijk in de klas uitnodigen om te vertellen wat die doet en hoe ze daarmee in gesprek kunnen gaan. Belangrijk om te vertellen dat je niet met gillende sirenes direct iedereen op de hoogte brengt, maar dat je wel moet overleggen met anderen. Hiervan zal je het kind op de hoogte stellen en toestemming vragen om bijv. ouders te betrekken. Kinderen laten ervaren dat volwassenen betrouwbaar kunnen zijn en hulp kunnen bieden. Daarnaast ook leren dat je niet zomaar iedereen moet

vertrouwen. Goed netwerk met hulpverlenende instanties. Trainingen voor de leerkrachten

-Gespreksvaardigheidstrainingen

-Trainingen over kindermishandeling

-Protocol, dat ook goed geïmplementeerd is.

Seksuele voorlichting aan de hand van 'Lentekriebels' RBB-school mei 2012

Wij willen afspreken dat iedere klas **in ieder geval 2 lessen van ongeveer 45 minuten** voorlichting krijgt, natuurlijk kun je er ook voor kiezen om meer lessen te geven of meerdere kortere lessen. Voor ouders ligt er een (laagdrempelige) folder waarin ze kunnen lezen over seksuele opvoeding aan kinderen tot 12 jaar. Ouders krijgen ook een brief waarin ons project wordt uitgelegd.

- Op de website www.weekvandelentekriebels.nl kom je veel suggesties tegen. Je gaat dan naar het tabblad 'leerkrachten', dan klik je op materiaal en vervolgens kun je kiezen uit o.a. lespakket, materialen, maar ook beeldbank. Daar vind je video's en visuele ondersteuning voor bij de lessen. Kijk **ALTIJD** eerst of jij het geschikt vindt voor je leerlingen. Kijk hiervoor naar het schema wat ik heb bijgevoegd, dan weet je in welke fase jouw leerlingen zich bevinden. *Houd daarbij in je achterhoofd dat wij een grote groep kinderen in huis hebben die een afwijkende seksueel gedrag tonen. Zij hebben echter, net als ieder ander kind, de voorlichting nodig (wellicht nog meer).*
- Ik zorg altijd voor een bak waar kinderen (anoniem) vragen in kunnen doen waar ze graag antwoord op hebben. Hierdoor kan ik aansluiten op het niveau van de kinderen. Zorg er wel voor dat je dit een week **VOOR** de eigenlijke lessen al klaar zet. Ik zeg er wel altijd bij dat ik bekijk of ik de vraag relevant vind om (klassikaal) te beantwoorden.
- In de klapper Seksualiteit en Relaties vind je per bouw een werkboek met lessuggesties.
- Bij de Nijmeegse openbare bibliotheek zijn veel boeken geleend die je kan gebruiken tijdens de lessen. Hierbij wil ik benadrukken dat bij mijn onderzoek naar voren is gekomen dat bij onze leerlingen het leren 'nee' zeggen in ieder geval in de voorlichting moet zitten. Ook geven experts en literatuur aan dat onze leerlingen meer inoefening en herhaling behoeven dan kinderen zonder gedragsproblemen. Kies daarom niet voor te veel onderwerpen.

- Ik heb een leskist besteld van de GGD en het spel 'Girls Choise', die op een spelenderwijs meiden leert omgaan met grenzen van zichzelf en die van anderen. Deze staat ook in de koffiekamer, dit vind je in die leskoffer:

Leskist Relaties en Seksualiteit Basisonderwijs (5-delig)

1. Relaties en seksualiteit (4-12 jaar)

Lespakket voor leerkrachten van groep 1 t/m 8 om relationele en seksuele vorming te geven. Bestaat uit een algemeen schoolkatern, een katern voor de onder-, midden- en bovenbouw, en een aanvullend katern voor multiculturele klassen. Elk katern bevat lessuggesties over onderwerpen die te maken hebben met relaties en seksualiteit, aansluitend bij de beleavingswereld van kinderen van verschillende leeftijden. Het pakket houdt rekening met verschillende culturen en religies en uiteenlopende leefvormen. Onderbouw besteedt aandacht aan verschillen tussen jongens/meisjes en aan hoe een baby in de buik groeit. In de middenbouw gaat het om een eigen lichaamsbeeld, vriendschap, voortplanting en zwangerschap en de bewustwording van eigen en andermans grenzen. In de bovenbouw is er aandacht voor de puberteit, veilig vrijen en grenzen.

2. Puberkwartet (10-14 jaar)

Een kwartetspel over de puberteit en verschillende aspecten van relaties en seksualiteit. Bestaat uit een handleiding en 13 kwartetten met onderwerpen als: gevoelens in de puberteit, vriendschap, verliefd, verkering vragen, zoenen, voorbehoedsmiddelen en grenzen. Het doel van het Puberkwartet is kinderen vanaf tien jaar spelenderwijs kennis laten maken met verschillende aspecten van de puberteit, waaronder ook relaties en seksualiteit. Kan als aanvulling gebruikt worden bij de lesmap Relaties en Seksualiteit.

Boek 'Kleine mensen, grote gevoelens' (4-12 jaar) Een praktische handreiking voor ouders met vragen over de seksuele opvoeding.

4. Overige boeken

- NEE! een boek over Nee en Ja zeggen
- Ik vind jou lief
- Ben jij ook op mij?

5. Dvd Liefdesplein + werkboekje en docentenhandleiding

Zo maar wat les ideeën die ik uit een artikel heb gehaald. Ze onderscheiden 4 thema's. Probeer meerdere thema's uit te lichten in je lessen.

1. seksuele opvoeding (met name ideeën voor OB/MB)
2. aanrakingen en nee leren zeggen (heel belangrijk voor kinderen met gedragsstoornissen!!)
3. vriendschap, verkering en houden van (met name ideeën voor MB/BB)
4. seksualiteit en je lichaam in de puberteit (met name voor BB)

Lesideeën seksuele opvoeding

Bloot zijn en de geslachtsdelen geven meestal aanleiding tot gegiechel in de klas. Van huis uit bestaan er uiteenlopende ideeën over bloot. Bij het ene kind thuis zullen ze het gewoon vinden om elkaar bloot te zien, bij het andere kind thuis wordt dit juist vermeden. Het gaat erom dat kinderen weten dat er verschillend wordt gedacht over bloot zijn. Ook is het belangrijk de geslachtsdelen te benoemen en te weten wat de gangbare benamingen zijn.

- Een verhaal vertellen met bloot als thema. Hiervoor kan ook een prentenboek worden gebruikt, zoals *Ik vind jou lief* (Van der Doef, 2005) of *In je blootje* (Meijer en Bicanic, 2008). Aan de hand van deze boeken kunnen ook de benamingen voor de geslachtsdelen worden besproken.
- Het benoemen van de geslachtsdelen zou net zo vanzelfsprekend moeten zijn als het benoemen van de delen van het lichaam die voor de buitenwereld zichtbaar zijn. Ga als leerkracht in de kring staan en wijs verschillende lichaamsdelen bij jezelf aan. En hoe noem je dan de geslachtsdelen? Vraag hoe de kinderen het thuis benoemen.

De meest gangbare benamingen voor de geslachtsdelen

Jongen: • piemel, • plasser, • penis.

Meisje: • spleetje, • plasser, • vagina.

- Laat de kinderen zichzelf in hun blootje tekenen. Vraag of ze het erg vinden als iemand ze in hun blootje ziet en of ze thuis weleens iemand bloot zien. Daarna mogen ze zichzelf op de tekening aankleden.
- Geef aandacht aan de verschillen tussen jongens en meisjes. Behalve de geslachtsdelen zijn er nog meer verschillen (denk aan gedrag, voorkeuren, uiterlijk, beroepen). Laat de kinderen ook overeenkomsten tussen de

geslachten bedenken.

Lesideeën over aanraken en 'nee' zeggen

Er zijn veel soorten van aanrakingen, fijn en niet-fijn. Volwassenen raken kinderen vaak aan, bijvoorbeeld een aai over de bol of een kus op de wang en met het helpen met aankleden. Het is belangrijk voor het kind om een onderscheid te leren maken tussen fijne en niet-fijne aanrakingen. Door hierover te praten, wordt het voor de kinderen makkelijker om aan te geven of de aanraking fijn of niet fijn is. Ook is het belangrijk dat een kind bij een ander herkent of iets wel of niet fijn is. Dit heeft te maken met het ontwikkelen van het besef dat je de grenzen van een ander moet respecteren, dat je een andere geen pijn mag doen en dat 'nee' ook 'nee' is.

- Sta in een gesprek eens stil bij leuke en niet-leuke aanrakingen, bijvoorbeeld als iemand je een duw geeft of per ongeluk op je tenen gaat staan. Hoe merk je of een ander een aanraking fijn vindt of juist niet? Dit kan ook aan de hand van het prentenboek over verschillende aanrakingen. Verschillende boeken hiervoor liggen in de koffiekamer.
- Laat de kinderen zelf aanrakingen bedenken die ze wel fijn en die ze niet fijn vinden. Wat is het verschil tussen als je moeder je over je rug kriebelt en als je buurman dat bij je wil doen? Ook kun je jezelf aanraken op fijne plekjes. Je mag je eigen lichaam leren kennen en bent daar de baas over.
- Geef voorbeelden van niet-fijne situaties en laat kinderen nadenken over wat ze dan zouden doen. Bijvoorbeeld: je raakt je moeder kwijt in een grote winkel; iemand vraagt op straat of je even mee komt; een ouder kind vraagt je de broek uit te doen. Hierbij kan ook goed het prentenboek uit de leskist van GGD voor worden gebruikt.
- Bespreek of kinderen wel eens een situatie hebben meegemaakt die ze eigenlijk niet willen, maar waarvan ze denken dat het wel gewoon zal zijn. Zoals: uitkleden bij de dokter; op schoot zitten bij een familielid; een zoen geven aan een familielid. Je mag 'nee' zeggen, maar dat is best moeilijk. Wie heeft er wel eens 'nee' gezegd? Zijn er nog andere manieren om te reageren?
- Doe tactiele spelletjes, of onderlinge kindermassage. Kinderen vanaf een jaar of vijf kunnen elkaar goed in tweetallen masseren. Bijvoorbeeld met beide handen op de schouders van de ander 'deeg kneden' of met je vingertoppen over de rug van de ander 'wandelen'. Het andere kind kan dan aangeven of bepaalde aanrakingen wel of niet fijn zijn.

Lesideeën over vriendschap, verliefdheid en houden van

Als kinderen wat ouder worden, zijn ze zich steeds meer bewust van

verschillende gevoelens: vriendschap, verliefdheid, houden van. Dit kan fijn zijn, maar soms ook niet, als de ander niet met jou bevriend wil zijn.

- Laat kinderen nadenken over vriendschap, verliefdheid en houden van, en laat ze personen hierbij bedenken. Je kunt stil staan bij het aangaan en onderhouden van vriendschap. En hoe zit dit met verliefd zijn? En met houden van? Een leuk boek bij dit onderwerp is *Ben jij ook op mij?* (Van der Doef, 2009)
- Lees een liefdesgedicht voor en laat de kinderen daarna zelf een gedichtje of rijmpje maken over verliefdheid, eventueel met bijpassende tekening. De resultaten kunnen tot een dichtbundel worden samengevoegd, die voor de klas en ouders ter inzage ligt in een themahoek.
- De oudere kinderen kunnen aandacht schenken aan verschillende relatievormen, zoals homoseksualiteit. Welke relatievormen kennen ze? (ik ben nog een bezoek van COC aan het regelebn voor kinderen uit groep 8)
- Laat de kinderen uit tijdschriften plaatjes knippen van dingen waarvan ze houden of van situaties die laten zien wat houden van is, bijvoorbeeld: een vrouw die met een kopje thee zit, een vader die met zijn kinderen speelt. Laat in groepjes mooie liefdescollages en hang ze in de themahoek.

Lesideeën over seksualiteit en je lichaam in de puberteit.

Seks is een breed begrip, het uit zich op veel verschillende manieren en ook de opvattingen over seks zijn heel verschillend. Het is goed als kinderen zich hiervan bewust worden. Ook worden ze voorgelicht over de veranderingen die zullen plaatsvinden in de puberteit, emotioneel en lichamelijk

- Schrijf op het bord alle woorden die de kinderen met seks associëren. Stimuleer ze om breed te denken. Bespreek de verschillende opvattingen over seksualiteit. Herkennen kinderen dit?
- Vertel over seksualiteit aan de hand van boeken over dit thema. Bespreek met oudere kinderen onderwerpen als ontmaagding, het maagdenvlies, zelfbevrediging en seksuele fantasieën. (deze boeken liggen in de koffiekamer)
- In de kring kunnen kinderen vertellen over wat ze weten over de veranderingen in de puberteit. Bespreek dat niet alleen hun lichaam maar ook hun gevoelens zullen veranderen. Boeken zijn bijvoorbeeld *Het puberboek* (Van der Doef, 2004), *Zoek de verschillen. Over verschillen tussen jongens en meisjes* (Delfos, 1998), *Een vrolijke drukte. Over menstruatie* (Delfos, 1998), *Kop en*

staart. Over zaadlozing (Delfos, 1998) en Hoe overleef ik mezelf? (Oomen, 2002).

- Er zijn ook folders die de kinderen uit groep 7 en 8 krijgen. De Pubergids voor jongens en Pubergids voor meisjes. Ook voor ouders wordt er een folder besteld; Praten met je kind over seksualiteit.
- Voor de bovenbouw van het basisonderwijs kan de dvd Het Liefdesplein ingezet worden (nrt: schooltv en Rutgers WPF, 2010). Een dramaserie met jonge pubers bestaande uit vier afleveringen van 15 minuten met een werkboek. Hierin komen onderwerpen aan bod als de lichamelijke veranderingen, internet, homoseksualiteit, en verliefdheid.

Heel veel plezier in het geven van deze lessen. Probeer voor jezelf kort te evalueren na de les, noteer dit of onthoud dit, we weten dan of we goed bezig zijn en/of waar we nog zaken moeten verbeteren.

Ben je geïnteresseerd geraakt in het onderwerp seksualiteit dan raad ik je de websites www.rutgerswpf.nl en www.sense.info aan.

Als bijlage tref je een schema waarin je kunt zien welke voorlichting specifiek voor jouw groep geldt.

Ten slotte: schema leeftijdsadequaate seksueel gedrag

Leeftijd	Kenmerkende behoeften	Kenmerkend gedrag
Kleuters 4-6 jaar	Behoeftte aan aanraken en bekijken van eigen lichaam en dat van leeftijdsgenootjes. Behoeftte aan spannende spelletjes en spelen in verborgen hoekjes. Informatie over voortplanting.	Voldoen aan deze behoefte in spel: doktertje spelen, vadttertje en moedertje. Vaak buiten het zicht van volwassenen, omdat ze het signaal hebben gekregen dat dit soort spelletjes niet passen in de sociale code van de school.
Kinderen 6-8 jaar -seksueel latende periode-	Verliefdheid gaat een rol spelen, zonder dat daar seksuele gevoelens aan gekoppeld worden. Spelletjes met kinderen van het eigen geslacht hebben een ander karakter dan met kinderen van het eigen geslacht.	Minder openlijke belangstelling voor elkaars lichaam. Op deze leeftijd zijn ze zich duidelijk bewust van de sociale norm. Tekeningen van geslachtsorganen; schuine moppen vertellen; rijmpjes met seksuele woorden fluisteren.
Kinderen 8-10 jaar	Verliefdheid gekoppeld aan lichamelijk contact. Verkenning seksuele voorkeur. Bekijken en betasten van elkaars geslachtsdelen.	Tegen elkaar aan zitten, hand in hand lopen. Groepsnormgericht op heteroseksualiteit: 'grapjes' over homo's. Typisch seksspecifiek gedrag van jongens en van meisjes.
Kinderen 10-12 jaar -puberteit-	Verliefdheid, verder ontwikkelen seksuele voorkeur. Belangstelling voor volwassen seksualiteit. Privacy.	Zoenen, tongzoenen, strelen. Erotische beelden bekijken op internet, dvd, ... Preutsheid.

Bijlage 6 Werktabel hechtingsgestoorde kinderen

Wat zie je in de klas/op school?	Wat kan de oorzaak zijn?	Hoe kun je hiermee omgaan?
Heeft moeite om met stressvolle situaties om te gaan	Neurobiologisch: de affectieve relatie tussen kind en verzorger bepaalt de structurele ontwikkeling van het brein van het kind De	
Nieuwe informatie wordt niet opgeslagen	hypocampus (hersenkern) is bij deze mensen verkleind. De hypocampus is verantwoordelijk voor het opslaan van nieuwe informatie en stressregulering. (blz 157 ped adv)	
Korte spanningsboog	Blz 8 beh. Hecht) Ontbreken	
Het kind fladdert van het een naar het ander en lijkt geen rust te hebben	continuïteit en geen rust in het leven	
gericht op materialen; verzamelt veel spullen in laatjes	(uit boek beh. hecht) Instinct gedreven ingesteld	Leer hem een rem in te bouwen. Leer hem belangrijke van onbelangrijke zaken te onderscheiden. Begrens hoeveelheid in het laatje.
Voorwerpen, speelgoed en dergelijke worden met blijdschap begroet maar blijven al snel ergens in de hoek liggen/rondslingeren	Het kind laat in dit het gedrag zien wat hem zelf overkomen is . Hij heeft niet ervaren dat een volwassene hem zo waardevol vond dat beschikbaarheid en continuïteit vanzelfsprekend waren	

Sterk uittestgedrag andere mensen gebruiken manipuleren, telkens de strijd aangaan onbekwaamheid om vertrouwensrelaties aan te gaan	Dit zijn uitingen van een overlevingsdrang om het gemiste van basisvertrouwen en veiligheid op te vullen (blz 157 ped adv)	
Gestoord gedrag in sociale relaties	Gedurende eerste levensjaren uitgesproken en langdurige tekorten in ouderlijke zorg, in fysiek en dientengevolge emotioneel contact hebben ervaren.	Bied een veilige, duidelijke relatie en heet hem/haar iedere dag expliciet welkom.
Moeilijk troostbaar		Wijs negatief gedrag niet af, maar benoem wat je verwacht. (biedt een gedragsalternatief)
Iemand die ze pas net ontmoeten, als goede vriend beschouwen		Onderhandel en discussieer niet, houd regie en besluit voor het kind.
Weinig ik- gevoel/eigenwaarde		Spiegel zijn gedrag, benoem zijn gedrag ook in conflicten; hierdoor ontwikkelt hij/zij identiteit en beseft hij/zij dat je er iets aan kan doen ipv de schuld bij anderen te leggen.
Vertoont negatieve, agressieve gedragingen zoals Heel druk zijn, clownesk, hevig tekeer gaan, uitdagen, schelden, vernielen en ruzie zoeken.	Onhandig verpakte uiting van een negatief zelfbeeld, grote onzekerheid en angst de controle te verliezen.	Negatief gedrag wordt soms niet geuit naar kleine kinderen, gehandicapten, bejaarden of dieren; die zijn niet affectief bedreigend. Laat het kind groeien in situaties waar het wel goed gaat.
Kunnen met iedereen ruzie maken als je ze te dicht nadert	Zo pogen ze de vijandige wereld te controleren.	Spreek hen aan op hun gedrag, zoveel mogelijk zonder emotie
Geven anderen de schuld		Maak duidelijke regels en afspraken
Tonen geen schuld, schaamte of spijt		

Geen zelfvertrouwen	Angst om gekwetst, teleurgesteld of afgewezen te worden	Veilige , gestructureerde omgeving bieden met duidelijke regels en houd je daar strikt aan.
Geen vertrouwen in de mensen om hem/haar heen		Emotioneel afstand houden
Houdt geen rekening met anderen		Leg de nadruk op gedrag en niet de emotie.
		Blijf zo rustig en zakelijk mogelijk, ook als het kind iets goed doet.
		Een geduldige benadering werkt beter dan een emotionele motiverende.
		Neem een duidelijke, vriendelijke en zakelijke leiding.
Zorg voor zo min mogelijk veranderingen		
Ontkenning, vluchten, vechten	Moeilijke situaties terugbrengen naar voor hen begrijpelijke situaties .	Voel je niet persoonlijk aangevallen
Verdeelt alle situaties in goed-fout ofwel zwart-wit.		Grenzen stellen bij grensoverschrijdend gedrag
Situaties worden niet van meerdere kanten bekeken.		Realiseer dat het gedrag voortkomt uit de angst om de controle te verliezen
		Beschouw het kind als een emotioneel veel jonger kind
		Stel eisen niet te hoog
		Ben positief, dan ervaart het kind het effect van positief gedrag
		Zorg dat je niet té betrokken raakt. Zorg ervoor dat je zelf een klankbord hebt om dit voorkomen.
Kan wel zachte gevoelens tonen bij jongere kinderen, bejaarden, gehandicapten, dieren.	Zij zijn niet affectief bedreigend en verwachten niets terug voor de geboden genegenheid	Benoem deze kwaliteit en laat het kind leren in dergelijke situaties.
Vroege seksuele interesse	Impulsief, instinct gedreven. Geen gevoel oor verhoudingen en tijd	Leer leeftijdsadequaat gedrag aan. Leer hem dat zijn gedrag te maken heeft met keuzes en het hem niet alleen maar overkomt.

Kan seksuele gedachten gedragingen niet uit het hoofd zetten	Hij is niet of minder gevoelig voor de fysieke en emotionele grenzen van anderen	Voorkom gelegenheden om misbruik te plegen.
Trekt zich terug, vraagt geen hulp.	Probeert zijn problemen in zijn eentje op te lossen.	Benoem dat het juist goed is om hulp te vragen. Nodig hem uit zonder te dicht op zijn huis te zitten.
Angstig en depressief.	Het gevoel dat niemand om hem geeft	Blijf in gesprek en ga op zoek met hem wat wel goed gaat.
Toont weinig interesse in leren.	Heeft geen gevoel voor verleden en ook niet voor de toekomst	Ga op zoek naar een doel.
Scoort verbaal lager dan performaal IQ		Complimenteer waar je kan.
Is vooral groepsgericht ipv taakgericht	Is overalert op de omgeving	Beloon als taken af zijn
Durft niet aan taken te beginnen of raffelt het werk af	Gebrek aan zelfvertrouwen	Laat hem apart van de groep werken, zodat hij zich beter kan concentreren. Één op één presteert hij het beste, houd dus nabijheid.
Neemt informatie moeilijk op	Lage verwachtingen	Nieuwe uitdagingen geleidelijk en voorzichtig aanbieden.
Chaotisch in zijn manier van werken		Biedt afwisselende werkvormen aan en bied hulp in het organiseren, plannen en ordenen.
Allemandsvriend zijn; toont in benadering naar mensen geen grenzen	Aangeleerd gedrag dat er geen specifieke volwassene beschikbaar is.	
Kleverig/aanhankelijk maar bij taakgerichte vraag negeren	Kind moet veel zelf doen en zo nodig gebruik maken van de volwassene	

Inwisselbaar zijn. Als je na verlof weer terugkomt heeft het kind een andere volwassene gevonden waar behoeften bevredigd worden.		
		Probeer de dag altijd goed af te sluiten

